

Gemenskap och ambivalens

Finsk-svenska möten i finlandssvenska läroböcker i historia

NIKLAS AMMERT

”Svenskar äro vi inte, ryssar vilja vi inte bli, låt oss därför vara finnar”.¹

Citatet är hämtat från den finlandssvenska historieläroboken *Vändpunkter i Finlands historia*, som återger vad den finländske akademikern Adolf Ivar Arwidsson sägs ha uttryckt. Avsnittet berättar om de nationalistiska idéer som florerade vid akademien i Åbo i början av 1800-talet. Bokens författare beskriver en ståndpunkt i relationen mellan Finland och Sverige. Sammanhanget signalerar att de finländska aktörerna skilde sig från de svenska. En sådan textpassus är inte unik på något sätt. Läroböcker är i många avseenden värdeladdade. Deras funktion är, utöver att förmedla kunskap, också att uttrycka och överföra värden och att fostra eleverna.² En specifik aspekt av värderande fostran är de uttryck för nationell identitet som förekommer i läroböcker från flera olika länder.³ En sådan funktion bygger på kopplingen mellan historia och identitet. Den brittiske sociologen och nationalismforskaren Anthony Smith menar att uppfattningar om identitet och gemenskap bygger på olika komponenter, varav historia, minnen och gemensamma myter är

¹ Folke Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia. Historia för gymnasiet* (Helsingfors 2006), s. 18.

² Se t.ex. Göran Andolf, *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965* (Stockholm 1972); Tommie Lundquist, 'Från Gud och fosterlandet till arbetet, freden och världen. Historieämnet i den obligatoriska skolans undervisnings- och läroplaner 1878–1980. En didaktisk studie', *Kronos. Historia i skola och samhälle* (Linköping 1988) och Herbert Tingsten, *Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm 1969).

³ Marc Ferro, *The Use and Abuse of History* (London and New York 2003), s. X, 356–357. I en större studie av historieböcker beskriver Marc Ferro att varje land har en nationalistisk och mer eller mindre etnocentrisk historieskrivning.

centrala.⁴ Historieläroböckernas berättelser om det förflutna ter sig därför mycket viktiga i den nationella identitetsbildningen.

Ordet identitet härstammar från latinets *idem* som betyder *den samma* eller *en och samma*, d.v.s. den som människan är eller upplever sig vara. Man är en och samma i relation till omgivningen, men identiteten kan också vara kollektiv. Identitetsbegreppet utgår då från antagandet att människan uppfattar att hon tillhör en grupp. Den tyske historikern Klaus Bergmann förtydligar detta ytterligare och beskriver relationerna mellan identitet och historia på följande sätt: ”[I]ch-Identität ist immer auch die historische Identität von sozialen Gruppen, denen das Individuum sich zugehörig weiß oder fühlt.”⁵ Det handlar om känslan att vara en del av en gemenskap i förhållande till någon annan eller till något annat.⁶ Filosofen Richard J. Bernstein betonar vikten av relationen till ”den andre” och ser identiteten som formad i en dialektisk process mellan subjektet(-en) och ”den andre”.⁷ Hela det ovanstående resonemanget bygger på att historien betyder något för människor, och att den kan sätta individer och grupper i en föreställd kontakt med människor och deras situation i en förfluten tid. Den historiska relationen bär en gemenskap och en identitet över tid. På motsvarande sätt kan den gemensamma identiteten möjliggöra en förståelse för en förfluten tid, och i förlängningen också för nutiden.

I den inledningsvis citerade finländska läroboken står Finland i en historisk relation till grannlandet Sverige. Finlands historia är till stor del gemensam med Sveriges, och kopplingen mellan de båda länderna är därför naturlig. Historikern Ainur Elmgren har i sin forskning om Sverige bilden i finländsk press belyst relationerna mellan de båda länderna. Hon beskriver förhållandet till Sverige som en eko-effekt, där ett ständigt närvarande Sverige fungerar som bollplank i en inhemsk finländsk politisk debatt.⁸ De båda länderna

⁴ Anthony D. Smith, *National Identity* (London 1991), s. 14.

⁵ Klaus Bergmann, 'Identität', Klaus Bergmann *et al.*, *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, 5. überarbeitete Auflage 1997 (Seelze-Velber 1997), s. 25.

⁶ Ulrika Wolf-Knuts, 'Den mångbottnade identiteten', Krister Ståhlberg (red.), *Finlands-svensk identitet och kultur. Meddelanden från Ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi* (Åbo 1995), s. 2 ff.

⁷ Richard J. Bernstein, *The New Constellation. The Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity* (Cambridge 1991), s. 68.

⁸ Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden. Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939* (Lund 2008), s. 11, 13; se också Iver B. Neuman, *Uses of the Other. The East in European Identity Formation* (Minneapolis 1999), s. 137.

betyder något för varandra. Man kan i dagsaktuell svensk debatt jämföra med hur Finland och finländska framgångar ständigt är närvarande då svensk skola och skolpolitik diskuteras. Finlands goda resultat finns som en referens att förhålla sig till. Likaså är Finlands väg tydlig i den svenska försvarsdebatten. De som ogillar ett nedbantat svenskt insatsförsvar hänvisar ofta till det manstarka finska invasionsförsvaret. På samma sätt har Sverige varit en viktig referensram för Finland. Under det kalla kriget navigerade Finland i Sovjetunionens skugga, men med blicken riktad mot det friare Sverige. Under senare år har en förändring ägt rum i och med att Finland och Sverige umgås på en mer jämlik basis. Sverige är inte längre storebror, och Finland är inte längre fattigt och hotat, utan snarare tvärtom.⁹ Men i några sammanhang beskriver man i den finländska debatten svenska svek. Det kan handla om den uteblivna svenska undsättningen 1939–40, men också om då Sverige i början av 1990-talet ”lämpade” Finland över bord och närmade sig EG.¹⁰ Den dubbla, ambivalenta, hållningen i förhållandet mellan stater är, enligt filosofen och etikern Emmanuel Lévinas, typisk när det handlar om identitet och uppfattningar om ”den andre”. Det handlar om en relation som är ett slags mysterium. Ibland är den andre vad man vill att den ska vara, och i andra fall inte. I fråga om grannländer framhåller man stundtals gemenskap, och stundtals gör man det inte.¹¹

En historiedidaktisk studie

Historiedidaktikens funktion är att studera och analysera mötet mellan människan och historien, i det här fallet vilken bild av Finlands relation till Sverige finlandssvenska elever möter i sina läroböcker. Det här är ingen receptionsforskning, och inte heller forskning som observerar vad som händer i den faktiska undervisningen. Den här studien koncentreras till avsändarsidan i undervisningen – historieläroböckerna. I studien analyseras hur läroböckernas berättelser och beskrivningar talar till läsaren samt hur de förmedlar och samtidigt erbjuder en inblick i och en förståelse för det förflutna och nuet.

⁹ Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser* (Stockholm 1999), s. 12–13.

¹⁰ Bo Huldtt, 'Inledning', Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser* (Stockholm 1999), s. 20–21.

¹¹ Emmanuel Lévinas, *The Levinas Reader*, edited by Seán Hand (Oxford 1989), s. 43, 294.

Syftet med den här historiedidaktiska analysen är att beskriva och analysera mötet mellan Finland och Sverige i aktuella finlandssvenska läroböcker i historia. Jag närmar mig materialet genom följande frågor: Hur framställs möten mellan Finland och Sverige i läroböckerna? Vilka typer av berättelser kan urskiljas, d.v.s. hur förhåller de sig till relationen mellan det förflutna och nuet? Vilken bild ger man av relationen till Sverige?

Studien bygger på en analys av åtta läroböcker i historia från årskurs fem t.o.m. gymnasiet i Finland. Samtliga böcker är utgivna på Söderströms förlag. Förklaringen till detta urval är att Söderströms är det förlag på den finländska marknaden som ger ut svenskspråkiga läroböcker i historia för både grundskola och gymnasium.

Då jag i undersökningen analyserar textpassager där möten mellan Finland och Sverige behandlas, sorterar jag berättelser med utgångspunkt i de kategorier och den berättelsetypologi jag presenterar nedan. Jag återger och kommenterar de tecken och karakteristika på berättelser jag finner. Slutligen närmar jag mig hur man innehållsligt beskriver Sverige, vilket också hanteras i relation till teoretiska begrepp. Ett sådant tillvägagångssätt ligger i linje med de kriterier för narrativanalys som psykologen Amia Lieblich har satt upp: det handlar om att belägga med citat, och om att analysen görs i ljuset av teorier. Studien skall också vara innovativ eller originell för att ge nya perspektiv på historien.¹²

Elever i skolan läser inte en lärobok från pärm till pärm, och de ser därför inte övergripande linjer av typen ”den stora berättelsen”. Elever och lärare arbetar snarare med ett avsnitt i taget, och läsaren möter just det budskap som presenteras i ett aktuellt textavsnitt. Ambitionen är därför inte att ge en representativ bild av finlandssvenska läroböcker i historia. Den är i stället att belysa de textavsnitt i vilka möten mellan Finland och Sverige behandlas. Analysen sker emellanåt på mikronivå, och behandlar betydelsebärande formuleringar och sammanhang.

Framställningsansats

De möten mellan Finland och Sverige som behandlas i läroböckerna i historia är i hög grad de samma oavsett årskurs eller stadium. För att ge möjlig-

¹² Amia Lieblich, Rivka Tuval-Mashiach & Tamar Zilber, *Narrative Research. Reading, Analysis and Interpretation* (London 1998), s. 173; se också Alexa Robertson, ’Narrativanalys’, Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt* (Lund 2005), s. 254–256.

het till överblick kan händelser och epoker föras samman i fyra teman. Det första temat är krigsorienterat och handlar om forntid, svenska korståg och erövringen av Finland samt om krigen under stormaktstiden. Det andra beskriver handel, administration och statsskick. I avseende på administrationen framställs Sverige som storebror, och det finska folket i några sammanhang som utarmat. Det tredje temat är relaterat till språkstriden, ett nationellt uppvaknande, och till slut rikets upplösning. Ett fjärde tema belyser vänskap, stöd och samarbete. Det tar sin början i vinterkriget, med svenska frivilliga och finska krigsbarn, för att sedan avslutas med det nordiska samarbetet.

Läroböckernas texter kan analyseras med hjälp av teoretiska modeller. Den första handlar om hur mötena framställs. Eftersom det handlar om framställningsansatsen, är det den övergripande förmedlande – pedagogiska – ansatsen som studeras. Genom en fyrdelad kategorisering kan jag avgöra vilken typ av framställning som läroböckerna förmedlar i olika sammanhang. Den konstaterande ansatsen slår kortfattat fast att något har ägt rum eller att något förhöll sig på ett visst sätt. Framställningen är bekräftande, inte förklarande, och ibland också sammanhangslös. Den explanativa ansatsen förklarar och beskriver, och den kan sägas svara på frågan hur något förhöll sig och varför det förhöll sig på det sättet. Den analyserande ansatsen sätter företeelser eller handlingar under lupp och belyser frågan ur flera perspektiv, eller resonerar kring den. Den sista ansatsen är normativ och förmedlar tydligt ett värderande budskap. Den kan stå för sig själv, men den kan också kombineras med andra ansatser. En konstaterande beskrivning kan samtidigt vara normativ.¹³

De konstaterande framställningarna spänner innehållsmässigt över vida fält. I en av böckerna konstaterar man i slutet av ett kort avsnitt om kriget 1808–1809 följande:

¹³ Mina kategorier är en anpassad version av de kategorier av kunskap som diskuteras av Arja Virta i 'Evaluering, kunskap och historieuppfattning', Christer Karlegård & Klas-Göran Karlsson (red.), *Historiedidaktik* (Lund 1997), s. 166–170. Virta diskuterar forskningsläget kring kunskapskategorisering och presenterar kategorierna *deklarativ kunskap*, *processuell kunskap* och *konditional kunskap*. I detta sammanhang lämpar sig avsändaransatsen bättre än kunskapskategorierna, därav mitt val av kategorierna *konstaterande*, *explanativa* och *analyserande* ansatser. Den normativa ansatsen är vald mot bakgrund av den tradition av värdeförmedling som läroböcker i historia har. Se Niklas Ammert, 'Folkvilja, etikett eller jordbruksteknik?', *Utbildning & Demokrati* (2005:3), s. 33–35.

Också Sveaborg gav sig praktiskt taget utan strid. Det är den stora och hittills olösta gåtan varför kommandanten, viceamiralen Carl Olov Cronstedt kapitulerade, trots att han hade manskap, vapen, ammunition och livsmedel som mer än väl hade räckt till sommaren.¹⁴

Förhållandet slås fast. Författarna antyder att det ligger en hittills olöst gåta bakom kapitulatonen, men de för inget resonemang kring detta. Ett annat exempel belyser hur man från Sverige sände ”krigståg med kristna missionärer österut mot Finland, där man kom i konflikt med Novgorod, som spred sin variant av kristendomen västerut.”¹⁵ I texten beskrivs ett tydligt förlopp och konsekvenserna av detta, ehuru med ett konstaterande anslag.

Det är inte ovanligt att läroböcker exemplifierar genom att räkna upp ett antal yttringar av en viss företeelse. Så gör man även i historieläroböcker. Folke Nyberg ger i sin bok för gymnasieskolan en rad exempel på utvecklingen och förekomsten av såväl finskspråkiga som svenskspråkiga finländska dagstidningar vid det förra sekelskiftet.¹⁶ Effekten torde vara att läsarna övertygas om det faktum att fenomenet eller företeelsen *de facto* fanns, vilket är fundamentalt i all historieskrivning. Även autentiska bilder kan användas för att övertyga om att händelser har inträffat. I ovan nämnda bok inleds avsnittet om den unga finska republikens utrikespolitik med en bild på det svenska kungaparets ankomst till Helsingfors vid, vad man förmodar vara, ett statsbesök. I bildtexten står det ”Gustav V på besök i Finland”.¹⁷ En del av texten handlar senare om den för de finsk-svenska relationerna känsliga Ålandsfrågan, vilket dock inte bilden belyser. Detta är typiskt för framställningar med en konstaterande ansats. Bildens funktion är inte alldeles uppenbar för läsaren. Ofta saknas i konstaterande framställningar såväl kronologisk som samhällelig kontext.

En explanativ ansats finns bl.a. i Sture Lindholms *Orient*, som tydligt förklarar bakgrunden till det brott (eller fenomen) som kommit att kallas ”hdersmord”. I förklaringen ligger såväl religiösa som traditionella förklaringar, och ett autentiskt fall i det svenska samhället får fungera som exempel.¹⁸ Ett annat konkret exempel är en fråga kopplad till en text som behandlar Norden

¹⁴ Holger Ahlskog & Sören Sandholm, *Vår historia 3* (Helsingfors 2003), s. 29; se också Holger Ahlskog, Bengt Bystedt & Kerstin Nyman, *Vår historia Åk 5* (Helsingfors 2005), s. 79, 86.

¹⁵ Tom Gullberg & Sture Lindholm, *Labyrint* (Helsingfors 2006), s. 144.

¹⁶ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 38, 55.

¹⁷ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 114–115.

¹⁸ Sture Lindholm, *Orient* (Helsingfors 2006), s. 147.

Svenska kungaparets besök i Finland 1925. President L. Kr. Relander, drottning Viktoria och konung Gustaf V. Museiverket.

under efterkrigstiden. Frågan lyder: ”I vilket avseende skilde sig Finlands neutralitetspolitik från Sveriges?”¹⁹ Svaret kan sökas i texten som förklarar denna skillnad och vad den berodde på. Tydliga förklaringar finns också i Holger Ahlskogs och Sören Sandholms beskrivning av den svenska politikens utveckling efter 1809.²⁰ I Kranks och Penttiläs *Skeden i Finlands historia* ges en tydlig förklaring till Helsingfors grundande och till förändringar i bosättningar i den östra riksdelen:

För att förbättra handeln på Finland grundade kungen Helsingfors år 1550. Borgarna från Raumo, Ulfby, Borgå och t.o.m. från det nygrundade Ekenäs tvingades att flytta till Helsingfors. Staden skulle tävla om handeln på Östersjön med Reval på andra sidan Finska viken. Men Helsingfors hade en dålig hamn, så handeln utvecklades inte och så småningom flyttade borgarna tillbaka till sina hemstäder och Helsingfors förde under nästan 200 år en tynande tillvaro. Kungen uppmuntrade även kolonisation av ödemarksområden. Detta

¹⁹ Holger Ahlskog & Sören Sandholm, *Vår historia 4* (Helsingfors 2006), s. 161.

²⁰ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 56–60; ytterligare exempel ges i Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Ak 5*, s. 91.

ledde till att ödemarkerna i Savolax koloniserades. Kolonisationen var viktig eftersom den gav kronan möjligheter att beskatta nya jordarealer.²¹

Texten är mättad med förklaringar till vilka avsikter kungen hade, hur han gick till väga och vilka konsekvenser det fick.

Den explanativa ansatsen är den mest frekventa i läroböckerna. Den förekommer i drygt hälften av de textpassager som explicit behandlar relationen mellan Finland och Sverige. Detta gäller böcker för såväl mellanstadiet som högstadiet och gymnasiet. Varken den konstaterande eller den explanativa ansatsen är särskilt framträdande i samband med något speciellt innehåll, utan det är snarare fråga om ett generellt fenomen i böckerna. Ett sådant resultat kan ställas i relation till förhållandena i svenska läroböcker i historia. Även om inte exakt samma ämnesstoff har undersökts, finns det ändå en intressant skillnad länderna emellan. I de svenska böckerna dominerar den konstaterande ansatsen, och den explanativa kommer därefter.²² Huruvida detta är en tillfällighet eller ett allmänt särskiljande faktum går inte att belägga. Det är dock en skillnad som är värd att uppmärksammas. Används svenska historieläroböcker som en informationsbas, i vilken korta fakta prioriteras före förklaringar och analyser? Har den finländska undervisningen en mer förklarande ambition än den svenska? Dessa omfattande frågor kan inte besvaras i en studie av begränsad omfattning, men de visar på behovet av ytterligare historiedidaktisk forskning. En jämförelse mellan de olika ländernas styrdokument krävs dock för att göra böckerna rättvisa. Läroplanen för den grundläggande utbildningen i Finland betonar elevernas kunskaper och färdigheter i termer av att förklara och anföra orsaker.²³ Gymnasiets läroplan uttrycker att eleverna ska känna till och förstå, men där används också det mer ambitiösa uttrycket ”bli förtrogen med”.²⁴ Även i den svenska läroplanen förekommer en mångfald av begrepp. Målen som ska uppnås i årskurs nio stipulerar att eleven skall kunna redogöra för händelser, ha insikt i, men också kunna reflektera över händelser och deras betydelser.²⁵ Det finns så

²¹ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 87

²² Niklas Ammert, 'En katastrofkanon. 1900-talets katastrofer i svenska historieläroböcker', manus, under utgivning.

²³ Utbildningsstyrelsen, *Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen 2004* (Helsingfors 2004), s. 222, 224.

²⁴ Utbildningsstyrelsen, *Grunderna för gymnasiets läroplan 2003* (Helsingfors 2004) s. 178, 182, 184.

²⁵ Skolverket, *Kursplaner och betygsriterier 2000, Grundskolan* (Stockholm 2000), s. 78–79.

ledes ingen markant skillnad i styrdokumentens instruktioner eller krav på kunskapsstyp eller kunskapskvalitet. Däremot är de finländska styrdokumentens explicita när det gäller undervisningens konkreta innehåll, vilket inte är fallet i Sverige. Möjligen kan tydligheten i fråga om stoff ge en förklaring till varför finländska läroböcker är tydligt förklarande.

Framställningar med en analyserande ansats förekommer endast i marginell utsträckning. Det undersökta materialet består huvudsakligen av grundböcker, och därmed ligger tyngdpunkten på beskrivande och förklarande framställningar. Analyserande texter ingår ofta i fördjupande böcker och i böcker för bredvidläsning. Ett av de analyserande perspektiv som kan identifieras är ett långt resonerande avsnitt om hur Finland, Sverige och de övriga nordiska länderna förhållit sig till nordiskt samarbete, till EU och till andra internationella samarbeten. Olika argument och utgångspunkter diskuteras.²⁶ Ofta finns en analyserande ansats i arbetsuppgifter som är kopplade till, i huvudsak, konstaterande eller explanativa texter. Uppgifterna kräver svar som går något utöver de resonemang som texten erbjuder. Detta innebär en stimulans för läsaren. Några tydliga övningar av den typen förekommer inte då svensk-finska relationer beskrivs.

Ungefär tio procent av mötena mellan Finland och Sverige presenteras med en normativ ansats. Dessa har näst intill uteslutande ett gemensamt tema. De poängterar särskilda finländska drag i form av släktskap och språklig gemenskap. Exemplet nedan belyser detta:

Hos finlandssvenskarna är en tredjedel av generna av svenskt ursprung. De två återstående tredjedelarna är de samma som hos de finskspråkiga. Finlandssvenskarna är alltså närmare släkt med finnarna än med rikssvenskarna. Människorna i Finland är i första hand finländare. De är närmare släkt med [sic!] varandra än med något annat folk. Det är viktigt att både de finskspråkiga och de svenskspråkiga kommer ihåg det. Samtidigt är det naturligt att de finskspråkiga känner att de hör ihop. På samma sätt är det med de svenskspråkiga. Ett gemensamt språk och en gemensam kultur skapar samhörighetskänsla – ger oss människor en *identitet*.²⁷

I Ahlsgogs och Sandholms *Historia 4* kan man efter ett avsnitt om ”Svenskt i Finland” ställas inför följande arbetsuppgift: ”Ge exempel på att man kan

²⁶ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 170–177.

²⁷ Ahlsgog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 29; Se också Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 103, Ahlsgog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 157, 188–189.

vara optimistisk i fråga om det svenska språkets framtid i Finland!²⁸ Författarna betonar vikten av det svenska språket, vilket måste ses som en normativ yttring.

Berättelserna – det historiska perspektivet

En historisk framställning sker ofta i form av en berättelse. I berättelsen finns en början, en mitt och ett slut, vilket visar på ett tidsmässigt förlopp, och genom berättelserna stimuleras människors strävan att tydliggöra relationerna mellan då, nu och sedan.²⁹ Berättelsen är meningsbärande och studeras företrädesvis på ett övergripande makroplan, exempelvis berättelsen om Finland i Sovjetunionens skugga eller Sverige under efterkrigstiden. Det går dock att studera även mikroberättelser, som fångar upp enskilda händelser eller historiska förlopp. I den meningsbärande framställningen är berättelsen mer än summan av de enskilda händelser som ingår i den. Den har en innebörd som inte kan reduceras till dess enskilda beståndsdelar, utan får sitt samband just genom den sammanhängande helheten. Berättelser visar hur bokens författare på ett övergripande plan förhåller sig till det förflutna och dess relation till nuet och till dagens människor. Flera historiedidaktiska forskare tillskriver berättelsen en central funktion när det gäller att stimulera och utveckla såväl individers som grupperns historiemedvetande. Den franske filosofen Paul Ricœur ser människans förmåga att uppleva verkligheten i form av berättelser som avgörande för historiemedvetandet.³⁰

Läroböckernas berättelser analyseras i ljuset av Jörn Rüsen's typologi över olika berättelsetyper.³¹ Den första typen är den traditionella och innebär att man ser historien som en gång för alla fast och konsistent (*sameness over time*). Ingenting nytt tillkommer, och delar av det som har hänt repeteras och återkommer. Inom denna kategori finns i huvudsak händelser som är centrala och välkända i den gemensamma historien. Här återfinns berättelser

²⁸ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 182; fler exempel ges i Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 92, 103, samt i Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 110.

²⁹ David Carr, *Time, Narrative and History* (Bloomington and Indianapolis 1991), s. 185; Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter* (Göteborg 2004), s. 102, 105; Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939* (Lund 2002), s. 308–309.

³⁰ Paul Ricœur, *Time and Narrative. Volume I* (Chicago and London 1984), s. 11–14.

³¹ Jörn Rüsen, *History: Narration, Interpretation, Orientation* (New York and Oxford 2005), s. 27–34.

om förhållanden i Sverige fr.o.m. den nya tidens början. Spännande händelser under Gustav Vasas liv är exempel på typiskt stoff.³² Även Gustav III får stå i centrum då det sena 1700-talet behandlas: ”Kungen ansåg att partiernas ständiga gräl hotade landets självständighet. Det var hans plikt att ta makten och rädda landet från katastrof!”³³ Statskuppen blir inte föremål för någon problematisering, utan här återges en traditionell berättelse ur historien. Att ”partiernas ständiga gräl”³⁴ i vår tid betraktas som ett sunt demokratiskt drag kommenteras inte. Berättelsen handlar om något som var då, och det betraktas inte i förhållande till samhället i dag. På samma sätt beskriver Ahlskog och Sandholm det svenska nederlaget 1809 och den därpå följande delningen av riket.³⁵ Det finländska perspektivet skymtar i texterna, men i tämligen blygsam omfattning. Perspektivet kan också iaktas då de medeltida fridslagarna beskrivs. Som en kommentar till detta sägs att ”[n]är Finland blev en del av Sverige kom de här fredslagarna att gälla också vårt land”.³⁶

Den traditionella berättelsetypen dominerar knappt bland samtliga observerade framställningar. Här finns således en tonvikt på kanoniska berättelser, till synes eviga och oföränderliga. En sådan berättelsetyp kan betecknas som en orienterande historiesyn, orienterande i betydelsen att den erbjuder en vid och allmän översyn. Den är inte komplex eller problematiserande, utan tyder snarare på en finländsk acceptans av en traditionell historieskrivning som främst fokuseras på den västra riksdelen.

En andra typ är den exemplariska berättelsen som visar hur allmänna regler, livsmönster och uppträdanden är rättesnören för samhällen och människor. Det handlar om en *historia vitae magistra*, historia som livets läromästare, på såväl makro- som mikronivå. I den här typen av berättelser uttrycks ett tydligt stöd för det egna landets agerande i olika sammanhang:

Det första resultatet av den nya politiken var att tyskarna på hösten började sälja vapen till Finland och att *tyska permittenter* från Nordnorge tilläts resa genom Finland. Också det neutrala Sverige accepterade en liknande permittenttrafik.³⁷

³² Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 82–97; Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 79, 75, se även s. 304 som behandlar industrins genombrott och betydelsen av detta; Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 159; Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 177–179.

³³ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 132.

³⁴ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 132.

³⁵ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 27–28.

³⁶ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 75.

³⁷ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 132.

Citatet är hämtat ur en framställning om andra världskriget och handlar om hur den finländska ledningen 1940 sökte stöd hos Tyskland och därför acceperade tysk permittenttrafik genom Finland. Jämförelsen med det neutrala Sverige kan här tolkas som ett rättfärdigande av det finländska handlandet. Det finländska står även i centrum då Ahlskog, Bystedt och Nyman berättar om finländsk kultur genom historien. Det signaleras nationell stolthet då man berättar om *Tidningar utgivna av ett sällskap i Åbo*. Författarna berättar om eloquentieprofessorn Henrik Gabriel Porthan som vid 1700-talets slut verkade för det finska språkets utveckling, bl.a. genom arbete i Aurorasällskapet.

I Aurorasällskapet, som samlade män intresserade av litteratur och konst, var Porthan medelpunkten. Inom Aurorasällskapet ville man gärna sprida sina tankar och idéer vidare till så många människor som möjligt. Det ledde till att man grundade en tidning, "Tidningar utgivna av ett sällskap i Åbo". Det var vårt lands första tidning. Snart föddes tanken på en finskspråkig tidning. "Suomenkieliset tietosanomat" hette den första finska tidningen.³⁸

Med "vårt land" avses här det geografiska Finland, även om det inte var en självständig stat vid denna tid. Finland och finländare betonas i ett flertal sammanhang som markör för att historien innefattar finländare: "Bland dem som talade för ett nytt socialt tänkande var två finländare."³⁹ Citatet är hämtat ur en berättelse om två finländska riksdagsmän som blev föregångare för ekonomisk liberalism och ansvar gentemot tjänstefolk.

Den exemplariska typen av berättelser uppgår till en fjärdedel av samtliga observationer. Det framgår av exemplen ovan att innehållet i dessa berättelser fokuserar mer på det finländska. En rimlig tolkning av det är att de exemplariska berättelserna, som till sin natur är fostrande och förmedlar en lärdom och ett budskap från det förflutna, betonar en finländsk linje som kan stärka en nationell identitet genom historien.

Den tredje berättelsetypen kallar Rösen kritisk. I den ses berättelsen om det förflutna och dess budskap som icke-giltiga för vår tid. Det förflutna går inte att återge utan kommentar, utan det är viktigt att formulera en motbild eller en kritiskt hållen och annorlunda tolkad historia. Sture Lindholm visar hur äldre svenska uppslagsböcker har uttryckt fördomar gentemot exempelvis afrikaner och indianer. Han belyser i ett större sammanhang också nutida

³⁸ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 153.

³⁹ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 117; Se även Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 182, och Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 90, 107.

föreställningar om ”de andra” på följande sätt: ”I Sverige vet man att finnen dricker kopiösa mängder brännvin och går med täljkniv i bältet.”⁴⁰

Den innehållsliga kritiken handlar i hög grad om finnarnas relativt sett sämre situation i det svenska riket under medeltiden:

Böndernas främsta skyldighet var att betala skatt. Skatterna till kronan och kyrkan var tunga att bära. Man kan väl säga, att böndernas skatter höll samhället i gång. Finlands bönder hade en stor betydelse för Sveriges ekonomi, eftersom frälsegodsen i Finland var få och de flesta bönder betalade skatt till kronan.⁴¹

Emigrationen till Sverige kritiseras också i flera läroböcker. Kritiken handlar om att ”utvecklingsområden” avfolkades och att befolkningsunderlaget minskade, vilket begränsade möjligheterna till skattefinansierad service.⁴² I kritisk anda utmålas också Sveriges hållning i vissa frågor på ett negativt sätt då Ahlskog citerar svenska *Norrköpings tidningar*. Citatet handlar om att tidningen tar ställning mot att svenska frivilliga i det finska inbördeskriget vid hemkomsten till Sverige behandlades illa av svenska arbetare. I tidningen menar man att den frivilliga insatsen inte vände sig mot de röda, och heller inte entydigt stödde de vita: ”Det var ej för en segerviss hvit regering som de kämpade, utan för en ur svensk rot uppvuxen kultur i yttersta nöd.”⁴³ Den kritiska hållningen ligger här i att det svenska egenintresset lyfts fram.

Den fjärde, och historiedidaktiskt mycket intressanta, berättelsetypen är den genetiska. Den här berättelsetypen tydliggör hur uppfattningen om det förflutna är föränderlig och förankrad i den ständigt undflyende samtiden. Berättelsen uttrycker en vetskap om och en insikt i att föränderligheten är naturlig i synen på det förflutna. Det är genom erfarenheter från det förflutna som människor skapar förståelse för nuet, och bygger en bild av framtiden. Samtidigt utgår tolkningen av det förflutna från nuet.⁴⁴ Drygt fem procent

⁴⁰ Lindholm, *Orient*, s. 12–13.

⁴¹ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 81.

⁴² Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 158–159; Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 181.

⁴³ Holger Ahlskog, *Vår historia 4. Dokumenthäfte 1900-talet* (Helsingfors 2001), s. 6.

⁴⁴ Jörn Rüsen, *History: Narration, Interpretation, Orientation*, s. 28–34. Typologin kan också ses som olika uttryck för idealtyper av historiskt meningsskapande. Martin Wiklund gör tolkningen att typologin kan hantera meningsskapande berättelser som syftar till att legitimera eller ifrågasätta samhällssystem och identitetsföreställningar. Martin Wiklund, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Stockholm 2006), s. 47 ff.

av samtliga berättelser kan kategoriseras som genetiska. Ett sådant perspektiv visar sig främst i sammanhang som beskriver kopplingar över tid. I en arbetsuppgift lyfter författarna in i dagens sammanhang den historiska problematik som de just har behandlat: ”Hur är det idag? Råder det full jämlikhet mellan mannen och kvinnan? Diskutera!”⁴⁵ Frågan följer på ett batteri av exempel och frågor om kvinnans förändrade situation i Finland under 1800- och 1900-talen. Samma författare kopplar 1800-talets språkstrid till dagens Finland med frågan ”Finns det någon form av språkstrid i dagens Finland?”⁴⁶ Detta innebär att historiska händelser placeras in i vår tid. En sådan konstruktion kan med stor sannolikhet stimulera till resonemang kring den samhälleliga kontexten och tidsandan samt orsakerna till att människor tolkar och bedömer händelser på olika sätt i olika tider.

Ahlskog, Bystedt och Nyman bjuder på en delikat problematik när de skriver om ”Finland” och dess beroende av Hansan under medeltiden.⁴⁷ Det är intressant att ställa sig frågan huruvida Finland fanns då.⁴⁸ Citatet visar främst på det efterhandsperspektiv som alltid präglar historieskrivningen, här i form av att bilden av dagens Finland fungerar som utgångspunkt när det förflutna studeras. Om detta fenomen är att betrakta som en anakronism eller en didaktiskt skicklig poäng är inte självklart, men väl värt att uppmärksammas av forskare och lärare.

Bilden av ”den andre”

När det gäller innehåll och urval gör jag en deskriptiv kartläggning av typiska drag i läroböckerna. I centrum står frågan om hur man formulerar finländsk identitet i relation till Sverige, och därmed hur man uttrycker sig om ”den andre”. Bilden av Sverige som ”den andre” och som ett bollplank belyser jag genom att använda en kategorisering som Ainur Elmgren har gjort. Hon delar upp synen på Sverige i form av tre F: Sverige som *frände*, *främling* eller *fjende*.⁴⁹

⁴⁵ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia* 3, s. 19, se också s. 51.

⁴⁶ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia* 3, s. 56, 105.

⁴⁷ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 68, 69, 71.

⁴⁸ Namnet *phinoi* syns första gången i skriftliga källor från 400-talet f.Kr., då den grekiske geografen Pytheas skriver om en upptäcktsresa till Östersjöns kuster. På 1400-talet började *Finland* användas som namn på territoriet. Det var dock ännu ingen statlig eller kulturell enhet. Se Henrik Meinander, *Finland historia. Linjer strukturer vändpunkter* (Stockholm 2007), s. 11–13.

⁴⁹ Elmgren, *Den allrakäraste fjenden*, s. 15–16.

Frände innebär att Sverige och det svenska framställs på ett positivt sätt, som en vän eller som en företrädare för det kända (nära) och det goda. Det perspektivet förekommer i cirka 50 procent av samtliga sammanhang där Finland och Sverige möts. Frändeperspektivet kan i sin tur förtydligas i form av tre teman. Det första är då Sverige är en referens till Finland: ”Lantdagen var organiserad på samma sätt som det svenska rikets lantdagar.”⁵⁰ Detta förhållande förväntas vara känt för läsarna, och det ramas in med positiva ordval och beskrivningar. Likheten med Sverige och det svenska legitimerar finländskt handlande i historien. Ett annat exempel är då svensk litteratur blir en måttstock som den finländska jämförs med.⁵¹

Det andra frändeperspektivet ger en positiv bild av Sverige. Ahlskog och Sandholm belyser detta genom att citera filosofen Johan Vilhelm Snellman: ”Skulle Sverige i tiden försvenskat hela finska folket, skulle bildningens väg för detta stått öppen, och nutidens generationer skulle undgått mycken strid och vedermöda.”⁵² De strider och vedermodor som drabbade finländarna står i centrum i ett annat exempel, här i fråga om finska vinterkriget. I boken berättas om de svenska frivilligtrupperna som under devisen ”Finlands sak är vår” på olika sätt hjälpte det östra grannlandet.⁵³ Ur resonemanget om hjälp och stöd emanerar frågan om gemenskap, som är en tredje variant av Sverige som frände. Gemenskapen skymtar i samband med att svenskarna efter freden i Nöteborg 1323 såg Finland som en del av det svenska riket. Därmed skulle Finland ha samma rättigheter och skyldigheter som andra delar av riket.⁵⁴ I ett senare skede betonar författarna att Johan III ville skapa goda kontakter till sitt folk. Ett konkret exempel är att han försökte lära sig finska. Det finns också textpassager som talar om Sverige-Finland som en drivande och lyckosam part i trettioåriga kriget.⁵⁵ Den under århundraden gemensamma statsbildningen kommenteras i samband med händelserna 1808–1809 enligt följande: ”Fredsslutet innebar att den historiska gemenskapen mellan Finland och Sverige bröts och Finland blev en del av det ryska kejsar-

⁵⁰ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 90–91.

⁵¹ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands Historia*, s. 50; Se också Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 30, 90.

⁵² Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 102; Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 182 uppvisar likartade exempel.

⁵³ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 130.

⁵⁴ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 48.

⁵⁵ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 91, 101.

dömet.”⁵⁶ Ahlskog och Sandholm beskriver med Vilhelm Mobergs ord Finland, Sverige och de övriga nordiska länderna som ”förenade med blodsband med varandra”.⁵⁷ I senare epoker betonas gemenskapen i samband med januari 1995, då Finland och Sverige blev medlemmar av Europeiska unionen.⁵⁸

Främling ska förstås som något okänt och annorlunda. Sverige är något annat, en utmaning eller ett möjligt hot mot Finland och finländarna. Ett kännetecknande uttryck för Sverige som främling är när svenskarna i vissa avseenden är just ”svenskarna”. Vid tiden för Gustav Vasas uppror mot danskarna tillhörde Finland som bekant Sverige, men ändå beskrivs människorna inte som folket, befolkningen, allmogen eller invånarna. De kallas i stället ”svenskarna”, så också i samband med hur den östra riksdelens behandlingsavtal med kungen Gustav II Adolf. I det här fallet konstateras att ”Finland” hamnade i skymundan.⁵⁹ Som en variant av hur skillnaden mellan Sverige och Finland markeras kan noteras att Krank och Penttilä skiljer mellan ”Sverige och Finland” och ”Finland”.⁶⁰ I modern tid utgör Ålandsfrågan under 1920-talet en period då förhållandena mellan de båda länderna försämrades. Finskt och svenskt betonas särskilt när denna period behandlas.⁶¹

Vad benämningen fiende betyder behöver knappast förklaras utförligt. Det handlar om att Sverige framställs på ett negativt sätt. Svensken är en icke-vän och en erövrare. Det är ett litet antal textpassager som beskriver Sverige som fiende, men just erövringstemat är det oftast förekommande i läroböckerna. Svenska korståg till Finland framställs som regelrätta slag, i vilka finnarna besegrades.⁶² Den finska befolkningen kristnades, och områden kom ”att införlivas med Sverige och med katolska kyrkan”.⁶³ En fientlig inställning kan också skönjas då Krank och Penttilä berättar om hur nya områden i Finland befolkades under 1300- och 1400-talen. Man betonar att detta skedde i ”Finland”. Därtill framställs fördelarna med ödemarkskolonisationen som

⁵⁶ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 10.

⁵⁷ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 162.

⁵⁸ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 179, 184.

⁵⁹ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 79, 104; Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 103, 106, 142.

⁶⁰ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 138–139.

⁶¹ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 43–44.

⁶² Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 43–47.

⁶³ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 43, 52–54. Uppfattningen att svenskarna är fientligt inställda kan också konstateras hos Ahlskog i *Vår historia 4*, s. 6. Man betonar också i flera sammanhang att Finland utarmades av den svenska kronan.

fördelar enbart för den ”svenska kronan”. Man gör alltså åtskillnad mellan Finland och den svenska kronan:

Svenska kronan uppmuntrade nybyggarverksamheten av två orsaker. För det första fick kronan härigenom nya skatteinkomster. För det andra fick gränsområdena mot Novgorod [...] svenska nybyggare och kunde således anses höra till Sverige.⁶⁴

Citatet kan emellertid också tolkas som att skatteintäkterna gagnade folket i den östra riksdelen. Det kan dessutom ses som en positiv och vänlig handling att de östliga gränsområdena fick svenska nybyggare, som ett försvar mot Novgorod.

Ett svenskt och kungligt egenintresse framställs som fientligt gentemot Finland när Ahlskog, Bystedt och Nyman berättar om Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–90. Finländska officerare protesterade och planerade att göra uppror mot det ”onödiga” kriget och mot kungen:

Läget var pinsamt för Gustav III. När kungen fick bud om att danskarna anfallit Göteborg utropade han: ”Hurra, jag är räddad!” Nu kunde han lämna Finland utan att det såg ut som en skamlig flykt, för moderlandet var hotat.⁶⁵

Författarna betonar en spricka mellan Sverige och Finland. Man konstaterar att den svenske kungen blev lättad när han fick en anledning att lämna kriget i den östra riksdelen för att försvara ”moderlandet”.

Ambivalens

Resultaten visar att de tre F:en *frände*, *främling* och *fiende* inte täcker hela floran av beskrivningar av Sverige, och mötet med det svenska som finns i läroböckerna. Det är mycket vanligt med texter som inte entydigt passar in i kategorierna, utan snarare är att betrakta som ambivalenta bilder av grannlandet Sverige och även av det svenska i Finland. De ger förhållandevis neutrala och resonerande beskrivningar av förhållandena i Finland och relationen mellan finskt och svenskt:

Språkreskriptet väckte motstridiga känslor i landet. Fennomänerna gladdes sig över framgången, men på svenskt håll ansåg man att Snellman handlat egenmäktigt. Jämställda blev de båda språken först 1902.⁶⁶

⁶⁴ Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 53.

⁶⁵ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 136.

⁶⁶ Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 30, se även s. 110, 166 samt Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 3*, s. 105.

Här kompliceras sammanhanget av att författaren med ”svenskt håll” avser svenskspråkiga eller svensksinnade i Finland.

I samma resonerande och balanserande anda presenterar Ahlskog och Sandholm i *Vår historia 4* den finska respektive den svenska utrikespolitiska hållningen under kalla kriget. Det är beskrivningar som ligger bredvid varandra. De integreras eller möts sällan.⁶⁷ Även i Sture Lindholms bok för gymnasiet diskuteras företeelser i grannlandet Sverige. Texten om hedersmord och svenskarnas sätt att hantera en sådan typ av fenomen belyses på ett neutralt och allmänt hållet plan.

Den ambivalenta hållningen kan ytterligare belysas i form av en exposé av *Vår historia Åk 5* av Ahlskog, Bystedt och Nyman. Variationen av namn som används för att beteckna det område och det folk som i dag är Finland är stor. Stundom benämns landet ”Sverige”, stundom ”Finland” och ibland ett allmänt hållet ”vårt land”. Vid tiden för Hansan betonar författarna namnet ”Finland” i samband med att den östliga delen av riket kom i en beroendeställning som var försörjningsmässigt svår och ekonomiskt mycket kostsam.⁶⁸ Vid den nya tidens början, och med Gustav Vasas statsbygge i fokus, är det i stället den nya och starka staten som betonas. Under denna period benämns riket ”vårt land”.⁶⁹ Under stormaktstiden och de krig som riket deltog i framställs detta som ”Sverige-Finland”.⁷⁰ Dock varar inte denna entydighet särskilt länge, och redan längre ned på samma sida berättar man att ”[i] slaget vid Lützen den 6 november 1632 vann ’svenskarna’ en betydande seger”.⁷¹

Distinktionen mellan det svenska och det finska eller finländska förtydligas under det att stormaktstiden behandlas. Då Per Brahe utsågs till generalguvernör förtydligar man den finländska identiteten genom att skriva ”vårt land”.⁷² Den här gången avses emellertid den östra riksdelen.

⁶⁷ Ahlskog & Sandholm, *Vår historia 4*, s. 162–165; se Nyberg, *Vändpunkter i Finlands historia*, s. 23, 182 samt Krank & Penttilä, *Skeden i Finlands historia*, s. 43, 60–61.

⁶⁸ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 68–69.

⁶⁹ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 79, 81, 83.

⁷⁰ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 101.

⁷¹ Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 101.

⁷² Ahlskog, Bystedt & Nyman, *Vår historia Åk 5*, s. 103, 106, 107.

Gemenskap och ambivalens

För att återknyta till och förklara rubriken ”Gemenskap och ambivalens” kan sammanfattningsvis några tendenser i historieläroböckerna lyftas fram. Ett flertal möten presenteras, både sådana som representerar gemenskap och sådana som uppvisar särskiljande finländska (eller svenska) drag. Den förhållandevis stora andelen explanativa framställningar torde visa på en ambition att förklara och nyansera historien. Det finns med andra ord en viss öppenhet och vilja till vidsyn (och mångsidighet). Framställningar med en normativ ansats visar emellanåt en ambition att lyfta fram det typiskt finländska och det som är finländskt i relation till något annat.

Traditionella berättelser omfattar klassisk kanonisk historieskrivning om kungar, säregna händelser, nationella framgångar och hjältemodiga handlingar. Allmänt kända berättelser är att betrakta som orienterande, och de belyser det gemensamma förflutna som Finland och Sverige har. I fråga om de exemplariska – vägledande – berättelserna dominerar i stället stoff som rör Finland och finska förhållanden. Här står två teman centralt i blickfånget. Det första gäller hur finländska handlingar jämförs med svenska för att legitimeras och accepteras. Det andra beskriver framstående finländare och hur det finska språket flyttade fram sina positioner. Här fungerar det svenska som relief, och gemenskapen med Sverige är nedtonad eller rent av obefintlig.

Bilden av möten mellan Finland och Sverige i finlandssvenska läroböcker i historia är splittrad. Numerärt sett dominerar frändeperspektivet, men i materialet förekommer också Sverige som främling och fiende. Generellt sett är mångfald och ambivalens talande karakteristika för läroböckerna. Deras identitetsskapande funktion kan därmed sägas leverera ett dubbelt budskap till läsaren. För det första har finländare och svenskar en gemensam historia. För det andra står Finland och det finska alltid i det främsta rummet. Även om Sverige-Finland tillsammans upplevde goda eller hårda år, står det finländska perspektivet i centrum. Det innebär en ambivalent hållning till vännen Sverige.

Debatten mellan J. H. G. von Justi och H. L. von Heß om frihetstidens författning

ERE NOKKALA

En bra skribent skriver om nyttiga ämnen på ett behagligt och övertygande sätt, anmärkte Honestus i den första svenska politiska tidskriften, *En ärlig Svensk* (1755–1756). Tidskriften är skriven i form av en dialog i syfte att göra den tilltalande för allmänheten.¹ I den första dialogen diskuterade Honestus, Cautus, Libertinus och Lepidus vilka ämnen som borde behandlas. Cautus föreslog att man borde skriva om det man för närvarande talade mest om – och minst förstod. Libertinus undrade om Cautus menade fruntimmer: ”Man talar ju i alla sällskap mäst om wackra Fruentimber”.² Men det var inte fruntimmer Cautus syftade på, utan frihet. Nu blev Lepidus, den fjärde figuren, intresserad. Han ansåg verkligen att man inte bara talade om friheten. Den var ständigt närvarande. Enligt honom hade det aldrig funnits så mycket frihet som då. På vissa ställen kunde man suppa fritt både natt och dag, t.o.m. under gudstjänsten. Man fick tala fritt om andliga och politiska ting i källare, på kaffehus och krogar, tala om högt och lågt, förtala, fritt klä sig i vad man ville, fritt ljuga och bedra, fritt chikanera under rättegångar. Lepidus avslutade: ”O sälla Frihet, när man får fritt göra och låta hwad man wil! Och denna säger du, min kära Cautus, at man minst förstår.” Cautus var inte överens med Lepidus. Han ansåg att det som Lepidus hade skildrat inte var något annat än självsvald. Cautus syftade på en annan frihet: ”lagbunden Frihet, grundad på Riksens Fundamental=Lagar, som Swea Rike lyksaligt niuter och minst förstår”.³

¹ *En ärlig Svensk* (Stockholm 1755), s. 8–10.

² *En ärlig Svensk*, s. 11–14. För mera om motsättningen mellan självsvald, tygellöshet, och dygdig frihet se Charlotta Wolff, ’Pro patria et libertate. Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk’, *HTF* 92 (2007:1), s. 34–62, 40–43.

³ *En ärlig Svensk*, s. 14. Till grundlagarna hörde regeringsformen, valakterna och konungaförsäkran, riksdagsordningen och ständernas privilegier, senare också tryckfrihetsförordningen (1766). Se Wolff, ’Pro patria’, s. 48, fotnot 51.

Cautus bad därefter Honestus beskriva det rätta begreppet om frihet. Honestus svar motsvarar i stort det härskande hattpartiets tolkning av frihetstidens författning. Den negativa friheten, d.v.s. frihet från tvång eller från envælde, blev klart uttryckt: ”Svenska Friheten sättes egentligen emot det fördömelige och högst skadelige oinskränkte Enwäldet, i kraft af hwilket en Enwäldig Konung allena äger magt och myndighet at gjöra Lagar, det är, at biuda och befalla, hwad honom lyster och behagar, och Undersåtarena i detta hänseende utan all gensägelse äro skyldige att lyda. Ifrån et sådant förderfweligit, samt emot landets bästa och wälfärd stridande oinskränkt Enwälds=Regemente äro Riksens Undersåtare frie.”⁴ Detta frihetsbegrepp hade kontinuerligt upprepats sedan 1719 men Honestus definition tyder också på Montesquieus växande inflytande. Honestus upprepade praktiskt taget Montesquieus frihetsbegrepp: ”Swea Rikes undersåtares Frihet består deruti, at de äro i anseende til Regeringen frie ifrån alt twång, undantagandes hwad Riksens Lagar dem påläggga; sålades äro de frie, men tillika lagbundne. Deße Lagar gjöra de sig sielfwa för deras egen gemensamma nytta och fördel, och äro altså sielfwe lagstiftande, och af sig sielfwe lagbundne.”⁵ Friheten var framför allt bunden till lagar eftersom ingen frihet fanns utan grundlagar, och grundlagar utan frihet ansågs vara mindre än intet. Friheten gör lagarna och lagarna gör friheten.⁶ Frihet var rätten att göra allt det som lagarna tillät. Det var Montesquieus frihetsbegrepp som småningom blev ett *topos* i svensk statsrätt under 1700-talets andra hälft. Hans frihetsbegrepp presenterade ett nytt sätt att tänka om lagar. Det var inte längre korporationernas utan de enskilda undersåtarnas (senare medborgarnas) frihet som var det bästa medlet för att få samhället att blomstra.⁷

En ärlig Svensk översattes till tyska av tyskpomraren Johann Carl Dähnert (1719–1785) i Greifswald. Han var bibliotekarie och professor i svensk statsrätt. Översättningen heter *Eigentliche Staatsverfassung des Reichs Schweden*

⁴ *En ärlig Svensk* (Stockholm 1755), s. 14.

⁵ *En ärlig Svensk* (Stockholm 1755), s. 14; Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, vol. I (Paris 1779), livre XI, Chapitre III. s. 292. ”Dans un État, c'est-à-dire dans une société où il y a des lois, la liberté ne peut consister qu'à pouvoir faire ce que l'on doit vouloir, et à n'être point contraint de faire ce que l'on ne doit pas vouloir.”

⁶ *En ärlig Svensk* (Stockholm 1755), s. 38.

⁷ Jonas Nordin, 'Von "fremder Unterdrückung" zur "Freiheitszeit". Die Vorstellung von *frihet* im frühneuzeitlichen Schweden', Georg Schmidt, Martin van Gelderen & Christopher Snigula (hrsg.) *Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400–1850)* (Frankfurt am Main 2006), s. 145–158, se sidorna 151–152.

unter seiner gesetzmäßigen Freyheit beschrieben und wider Uebelgesinnte gerettet von den ehrlichen Schweden (1758). I denna uppsats diskuterar jag hur det svenska statsskicket uppfattades i Tyskland. Hur mottogs boken i Tyskland, och ansågs Sverige vara ett fritt rike? Mitt syfte är att undersöka vilka slutsatser som drogs av förespråkarna av Sveriges grundlagar. Min huvudsakliga frågeställning gäller huruvida Sverige ansågs vara ett fritt land eller inte, och varför. Denna fråga har tidigare inte belysts. Mina källor består av de politiska böckerna, tidskrifterna och flygbladen författade av två ytterst intressanta tyska politiska tänkare, som diskuterade Sveriges författning i detalj, nämligen Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771)⁸ och Heinrich Ludwig von Heß (1719–1784). De flesta av dessa källor har tidigare inte studerats i detta sammanhang. Än viktigare är att de aldrig har dryftats i samband med sjuårskriget. Detta krig, vill jag hävda, präglade mottagandet av *En ärlig Swensk*.

Dähnert förklarade sin översättning genom att peka på att det fanns ett europeiskt intresse för de svenska grundlagarna. Tack vare översättningen fick de tyskspråkiga svenska undersåtarna en lärobok i ”att bli en rättskaffens svensk undersåte” medan ”de övriga tyskspråkiga läsare som nu äntligen skulle lära sig att undvika näsvisa bedömningar av svenska ’rikssaker’”.⁹ I Sverige tänkte

⁸ Otto Wieselgren har studerat Justis kritik. Redan Wieselgrens titel är beskrivande: Otto Wieselgren, ’En samtida kritik af den svenska frihetstidens statsskick’, *Studier tillägnade Karl Warburg på hans sextioårsdag* (Stockholm 1912), s. 197–208. Per Nilsén analyserar förbuden av Justis böcker i Sverige utan att dock studera Justis egna skrifter, Per Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespottare”*. *Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden* (Stockholm 2001), s. 332–333. Danielson-Kalmari studerar Justis kritik på en deskriptiv nivå från en gustavianisk ståndpunkt, Johan Richard Danielson-Kalmari, *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämä 18:nneellä ja 19:nneellä vuosisadalla. Piirteitä vapaudenajalta. Yhteiskunnallisia virtauksia* (Porvoo 1932), s. 367–371. Om Justi se Horst Dreitzel, ’Justis Beitrag zur Politisierung der deutschen Aufklärung’, Hans Erich Bödeker & Ulrich Hermann (hrsg.), *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung* (Hamburg 1987), s. 158–177; Horst Dreitzel, *Absolutismus und ständische Verfassung in Deutschland. Ein Beitrag zu Kontinuität und Diskontinuität der politischen Theorie in der frühen Neuzeit* (Mainz 1992); Marcus Obert, *Die naturrechtliche ”politische Metaphysik” des Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771)* (Frankfurt am Main 1992); Uwe Wilhelm, ’Das Staats- und Gesellschaftsverständnis von J. H. G. von Justi: Ein Beitrag zur Entwicklung des Frühliberalismus in Deutschland’, *Der Staat* 30 (1991), s. 415–441; Hans Erich Bödeker, ’Das Staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert’, Rudolf Vierhaus (hrsg.), *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung* (Göttingen 1985), s. 143–162; Ulrich Adam, *The Political Economy of J. H. G. Justi* (Bern & New York 2006).

⁹ Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespottare”*, s. 315–317.

man sig ofta att den svenska praktiken överträffade utländska teorier. Att följa utländska teorier var onödigt, eftersom den svenska friheten var i överensstämmelse med en naturlig lag.¹⁰ Grundlagarnas semireligiösa status¹¹ uttrycktes i *En ärlig Svensk* då de svenska grundlagarna och deras tolkning jämfördes med Bibeln: liksom Bibeln var Sveriges grundlagar tryckta, välskrivna och tydliga, så att även den allra enfaldigaste kunde begripa dem. Liksom Bibeln befriade människan från satans envælde, befriade Sveriges författning människan från kungens envælde.¹² Dähnert översatte flera av de svenska grundlagarna till tyska 1759. Därför är det inte överraskande att många samtida kommentatorer tolkade Dähnerts översättningar som ett försök att presentera Sveriges författning som en modell som borde efterföljas i hela världen.¹³

Tidigare forskning har ofta påpekat hur utländska upplysningsförfattare beundrade Sveriges författning och regeringsform under frihetstiden, och också på sätt och vis såg dessa som förebilder för sitt eget tänkande. Fahlbeck skildrar hur den anonyme författaren till *Våra grundlagars försvar, uti et bref til Rousseau* berättar att Rousseau vägrade skicka honom sin plan till författning för Korsika. Enligt författaren svarade Rousseau: ”At en Swänsk har so stort exempel af fullkomlighet, i sitt Fosterlands Grundlagar, at han ej kunde finna något nytt i R:s författningsplan, hvilken, såvida

¹⁰ Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespottare”*, s. 252, 390.

¹¹ Jonas Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm & Helsingfors 2003), s. 57.

¹² *En ärlig Svensk* (Stockholm 1755), s. 100–101.

¹³ För ett representativt exempel se Josias Thor Straten, *Systematische Abhandlung von den Regierungsformen überhaupt, und der uneingeschränkten Monarchie insbesondere, nach den Grundsätzen des Rechts der Natur und der Politik, mit einer Anwendung auf die eigentliche Staatsverfassung der Reiche Dänemark und Norwegen* (Flensburg 1760), s. 274–275. Straten beskriver hur *En ärlig Svensk*: ”schlägt die Schwedische Regierungsform als ein Muster vor, welches in den ganzen Welt nachgeachmet zu werden verdiente.” Straten ville själv försvara suveräna monarkiska regeringar. Han citerade *En ärlig Svensk* på tyska: ”Wir sind so lange andern Nationen gefolget, und haben ihre Einrichtungen zum Muster genommen, itzt können wir ihnen ein Muster der vernünftigsten Regierung geben. Andere Nationen wissen auch schon unsere Glückseligkeit zu schätzen, so daß ein Theil bereits versucht hat, unsere Regierungsform bey sich einzuführen, die übrigen aber vielleicht nur eine gute Gelegenheit dazu wünschen. [...] Die Geschichten aller Zeiten lehren uns, daß je mehr eine Nation aufgekläret und civilisiret wird, desto mehr sie sich von dem Joche der Souverenität loszumachen suchet.” Josias Thor Straten, *Eigentliche Staatsverfassung des Reichs Schweden unter seiner gesetzmäßigen Freyheit beschrieben und wider Uebelgesinnte gerettet von den ehrlichen Schweden* (Greifswald 1758), s. 232.

samhällens olika beskaffenhet och omständighet tillåta, war fotad på samma princip.”¹⁴ Det är lika väl känt att Mably prisade Sveriges författning som ett mästerverk inom modern lagstiftning och ansåg att Sveriges folk var ”le plus libre de l’Europe”.¹⁵ Mably föredrog det svenska regeringssättet framför det engelska eftersom han betraktade det som mer sannolikt att en författningsreform i Frankrike skulle följa Sveriges författning.¹⁶ Också Voltaire ansåg att inget annat land åtnjöt sådan frihet som Sverige.¹⁷ Framför allt ansågs riksdagens självständiga position i förhållande till kungen vara beundransvärd. I själva verket är dock endast Mablys beundran värd att notera. De övriga uttalandena är antingen otydliga eller av lågt källkritiskt värde, liksom Fahlbecks citat från det turbulenta året 1771.

Per Nilsén har redan visat att *En ärlig Svensk* noterades i Tyskland, men mottagandet var inte alltid positivt.¹⁸ Förutsättningarna för ett välvilligt mottagande var inte särskilt goda eftersom Sverige var i krig med Preussen. Justi, en pro-preussisk skribent, ifrågasatte det förnuftiga med Sveriges författning och påstod att det inte rädde någon frihet i Sverige. Justis kritik av den svenska författningen baserade sig huvudsakligen på Montesquieus lära om maktfördelning. I likhet med Montesquieu ansåg Justi att det var en omöjlighet att frihetsprincipen är rådande i en stat där de makthavande inte begränsar varandra. Enligt Justi var Sverige en aristokratisk republik, men en mycket dålig sådan.¹⁹ Justis kritik av den svenska författningen passerade

¹⁴ *Våra grundlagars försvar, uti et bref til Rousseau* (Stockholm 1771). Lånat enligt Erik Fahlbeck, ’Studier öfver frihetstidens politiska idéer’, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 19 (1916), s. 125. Fahlbecks artikel består av tre delar publicerade i: *Statsvetenskaplig Tidskrift* 18 (1915), s. 325–344; *Statsvetenskaplig Tidskrift* 19 (1916), s. 31–54 och s. 104–126.

¹⁵ Eric Cyril Bellquist, ’Foreign Governments and Politics: The Five Hundredth Anniversary of the Swedish Riksdag’ *The American Political Science Review* 29 (1935:5), s. 857–865, se s. 860–861.

¹⁶ Se Johnson Kent Wright, *A Classical Republican in Eighteenth-Century France. The Political Thought of Mably* (Stanford 1997), s. 162–163. Särskilt Mablys diskussion om Sverige *De l’étude de l’histoire*, 12, s. 241–273.

¹⁷ Peter Hallberg, *Ages of Liberty: Social Upheaval, History Writing and the New Public Sphere in Sweden 1740–1792* (Stockholm 2003), s. 2.

¹⁸ Nilsén, *Att stoppa munnen till på bespottare*, s. 318–319, 327.

¹⁹ Om frihetstidens Sverige som aristokratisk republik se Charlotta Wolff, ’Aristocratic Republicanism and the Hate of Sovereignty in the 18th-Century Sweden’, *Scandinavian Journal of History* 34 (2007:4), s. 358–375. ”The Swedish regime has often been depicted as an aristocratic republic” (s. 358). Wolff själv hävdar: ”[...] if we look at speech acts taking place at the House of Nobility, Sweden between 1718 and 1772 was a kind of aristocratic republic

inte obemärkt, och för att inte presentera en ensidigt gustavianisk tolkning av den svenska författningen skall dessa kommentarer också behandlas. Efter att jag granskat det direkta mottagandet av Justis kritik i Sverige koncentrerar jag mig på den mest intressanta reaktionen som den väckte. Den härstammar från den pommerske författaren Heinrich Ludwig von Heß (1719–1784)²⁰. Heß besvarade Justis kritik med en tolkning av Sveriges författning i vilken den retoriska kopplingen till den romerska republiken särskilt betonades.²¹ Även om de svenska reaktionerna på Justis kritik ur teoretisk synvinkel är relativt ointressanta, är Heinrich Ludwig Heß ”republikansk-parlamentariska” försvar desto mer intressant. Debatten mellan Justi och Heß belyser inte bara mottagandet av den svenska författningen utomlands, utan även Justis och Heß åsikter om idealförfattningen. Detta hjälper oss att bättre placera dessa politiska tänkare inom den europeiska debatten om det bästa statsskicket, och att förstå vilka stater de ansåg vara fria och värda att efterfölja.

De tidigare tolkningarna av Justis politiska profil varierar mellan Justi som absolutist och Justi som liberal.²² Jag visar att Justi ville ha en stark inskränkt eller sammansatt monarki som begränsades av en maktfördelning. På så vis förstärks bilden av Justi som en anhängare av monarkin (Adam), inte en motståndare till den (Wilhelm, Obert). Jag vill också visa att denna debatt om frihetstidens författning gav fart åt den tidigaste kritiska tillämpningen av Montesquieus maktfördelningsteori i Tyskland. Det var inte så att enbart det engelska idealet skulle ha inspirerat till en debatt om maktfördelningläran i Tyskland. Utgångspunkten för Justis dryftanden var snarare den hotbild som Sverige utgjorde. I Sverige hade adeln fått all makt till sitt förfogande och tyranniserade landet. När Justi kritiserade Sveriges författning för att vara aristokratisk, kritiserade han samtidigt de tyska *Landesstände*, vars position i riket Justi ansåg vara obefogad, framför allt för att medlemskap i den inte byggde på meriter, utan på ståndstillhörighet. Justi blev aldrig adlad, men

where liberty was defended with common arguments that were not specifically Swedish but classic Roman” (s. 359).

²⁰ Det finns tyvärr inga utförliga studier om Heß.

²¹ Om retoriska kopplingar mellan den romerska republiken och frihetstidens Sverige se Wolff, 'Pro patria', s. 35.

²² Se t.ex. Jutta Brückner, *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht, Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts* (München 1977), s. 235–237; Wilhelm, 'Das Staats- und Gesellschaftsverständnis von J. H. G. von Justi', s. 416–426, 441.

som en ambitiös ung man beslöt han i slutet av 1740-talet att kalla sig själv von Justi.²³

Det finns endast ett fåtal studier i vilka Heß politiska tänkande analyseras. Detta är överraskande, eftersom det inte fanns många tyska författare som skrev om och försvarade det republikanska styrelsesättet 1754. Heß är så gott som okänd trots att hans skrifter är originella och djärva. Anders Burius beskriver honom som ”den pommerske ämbetsmannen som särskilt efter tryckfrihetens genomförande spelade en inte oviktig roll i den utländska propagandan mot Sverige”.²⁴ I den här uppsatsen presenteras en helt annan sida av Heß. Han framträder som den ivrigaste försvararen av Sveriges författning. Den skarpaste 1700-talskritiken mot absolutismen på tyska härstammar från Heß penna, och som jag kommer att visa var han inspirerad av maktkampen mellan kungen och riksrådet. Med denna studie hoppas jag således kunna bidra med ny kunskap om receptionen av den svenska författningen i Tyskland och Justis och Heß politiska tänkande.

Johann Heinrich Gottlob von Justi – Sverige som en aristokratisk republik under tyranni

Johann Heinrich Gottlob von Justi var en av de mest betydande tyska politiska och ekonomiska tänkarna på 1700-talet.²⁵ Justis inflytande grundade sig framför allt på hans böcker som användes som textböcker vid flera universitet. Han systematiserade kameralvetenskaperna²⁶, framför allt genom att betona gränsen mellan *Policey* och *Politik*. Inte alla ärenden i staten var *Policeysachen*. I sin *Natur und Wesen der Staaten* (1760) utvecklade han sin tolkning av naturrätten, det han kallade ”eine Art von einer politischen Metaphysik”. När han presenterade naturrätten som grund för kameralvetenskaperna var detta ett stort steg för den politiska teorin. Man kan säga att Justi omvandlade de empiriskorienterade kameralvetenskaperna till *Staatswissenschaften*, men Justis kanske allra viktigaste insats var hans inverkan på *Staatszwecklehre*. När Justi definierade statens ändamål som statens och medborgarens lycksalighet

²³ Adam, *The Political Economy of J. H. G. Justi*, s. 25.

²⁴ Anders Burius, *Ömhet om friheten: studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984), s. 239.

²⁵ Adam, *The Political Economy of J. H. G. Justi*, s. 11. Enligt Adam var Justi ”universally recognised as one of the founders of modern German political and economic thought”.

²⁶ För en bra introduktion till kameralismen se Pierangelo Schiera, *Il cameralismo e l'assolutismo tedesco* (Milano 1968).

– med betoning på den senare – skapade han ett instrument med vilket man kunde bedöma statens och ämbetsmännens verksamhet. Antingen främjade de den gemensamma lyckaligheten (*Glückseligkeit*), vilken Justi definierade som frihet, säkerhet och rikedom, eller så var de illegitima. Således deltog Justi aktivt i politiseringen av den tyska upplysningen.²⁷ Centralt i denna process var Montesquieus frihetsbegrepp, som Justi adopterade: "[...] folglich ist der Bürger frey, wenn er keine andre Einschränkung seines Willens, als durch die Gesetze zu erleiden hat."²⁸ Justi var välkänd och lästes också i Sverige. T.ex. i Gjörwells *Den Swänska mercurius* (Stockholm 1755–1761) återfinns flera recensioner av Justis böcker som såldes i tyska boklådor. Om Justis ställning skvallrar en recension av hans *Policey-Wissenschaft*²⁹: "H. J. nämnen är mera bekannt och hans styrka i deßa Wetenskaperna bepröfwad, än at de [Justis böcker] skulle behöfwa et widlöftigt beprisande."³⁰ Mindre än tre år senare förbjöds Justis böcker i Sverige.

När Justi aktivt började delta i den politiska debatten under sjuårskriget hade han redan ett äventyrligt liv bakom sig. Han var född år 1717 i Brücken i Thüringen. Från 1741 till 1742 var han sekreterare till *Obristleutnant* Wiegand Gottlob von Gersdorff i den sachsiska armén. Med hjälp av sin patron Gersdorff kunde Justi studera juridik i Wittenberg 1742–1744. År 1745 gav han ut sin första satir *Dichterinsel*, som blev en succé, och började ge ut sin första periodiska skrift. År 1747 blev Justi rådgivare vid hovet Sachsen-Eisenach. Samma år blev han känd genom sin skrift riktad mot Wolffs monadlära som hade prisbelönats av den preussiska akademien. Men Justi var framför allt känd för sina skrifter om politik och kameralvetenskaper. Den första möjligheten att undervisa i kameralvetenskaperna fick Justi på Theresianum i Wien där han var professor i *Deutsche Beredsamkeit* och *Oeconomie*. Han fick också snabbt många fiender i Wien. Hans reforminitiativ skapade motstånd framför allt bland jesuiterna. Justi noterade förändringen i klimatet och lämnade Wien. Från 1755 till 1757 bodde han i Göttingen, där han var *Ober-Policey-Commissar* med rätt att föreläsa i *Policeywissenschaften*, vilket han gjorde

²⁷ Dreitzel, 'Justis Beitrag zur Politisierung', s. 167, 172.

²⁸ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Der Grundriß einer guten Regierung in fünf Buechern verfasst* (Frankfurt/Leipzig 1759), s. 21.

²⁹ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Grundsätze der Policey-Wissenschaft in einem vernünftigen, auf den Endzweck der Policey gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch Akademischer Vorlesungen abgefasset* (Göttingen 1759).

³⁰ *Den Swenska Mercurius*, Martius 1757, del 4, s. 625.

med framgång. En svensk student, Daniel Aurell, prisade undervisningen i Göttingen och särskilt Justi i sina brev till Johan Ihre.³¹

Justi har hittills studerats i svensk och finländsk historieskrivning som en möjlig källa för Petter Forsskåls *Tankar om borgerliga friheten*.³² Forsskål studerade i Göttingen 1753–1756, och det är möjligt att de två har influerat varandra. Från Göttingen flyttade Justi till Danmark, först till Köpenhamn och 1758 till Altona, varefter han samma år flyttade vidare till Hamburg.³³ Avlönad av det preussiska hovet skrev han preussisk krigspropaganda under sjuårskriget.³⁴ Justis kritik av den svenska författningen, utfärdad under denna tidsperiod, bör analyseras mot bakgrund av sjuårskriget³⁵, vilket tidigare inte har gjorts.

³¹ Anders Grape, *Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala Universitets bibliotek* (Uppsala 1949), s. 248.

³² Vesa Oittinen, 'Peter Forsskål – ein radikaler Aufklärer', *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* (2006), s. 25–34; Henrik Schück, *Minnesteckning över Petter Forsskål*, Svenska akademiens handlingar ifrån år 1886 (Stockholm 1923); Torsten Steinby, *Peter Forsskål och tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors 1971); Danielson-Kalmari, *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämä 18:nnellä ja 19:nnellä vuosisadalla*.

³³ Frensdorff, *Über das Leben*, s. 417.

³⁴ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Die Chimäre des Gleichgewichts von Europa* (Altona 1758); Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Wohlgemeynte Vorschläge eines die jetzigen unglücklichen Zeiten beseufzenden Menschenfreundes auf was vor Bedingungen die jetzo Krieg befangenen Mächte zu einem dauerhaften und ihrem allerseitigen Interesse gemässen Frieden gelangen könnten zur Aufmunterung ganz Deutschlands* (Friedensnah 1759); Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Der enthüllte Oesterreichische Schrifsteller, oder Anmerkungen über die so betitulte Schrift: Das entlarvte Preussische Friedensproject, welches unter dem Titul; Wohlgemeynte Vorschläge, auf was vor Bedingungen, die itzo im Kriege befangenen Mächte zu einem dauerhaften ... Frieden gelangen könnten* (Wien und Erfurth ca 1760); Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Untersuchung, ob etwan die heutigen europäischen Völker Lust haben möchten, dereinst Menschen-Fresser oder wenigstens Hottentotten zu werden* (Philadelphia 1760).

³⁵ Sjuårskriget pågick mellan åren 1756 och 1763. Den svenska inblandningen i kriget brukar kallas pommerska kriget (1757–1762). Den 12 september 1757 gick svenska trupper över floden Peene som utgjorde gränsen mellan Svenska och Preussiska Pommern. De fransksinnade hattarna närde fortfarande stormaktsdrömmar. De hoppades på att återfå Preussiska Vorpommern med den gamla provinshuvudstaden Stettin som hade förlorats till Preussen år 1720. Då Österrike, Frankrike och Ryssland hade allierat sig mot Preussen, och Frankrike hade utlovat ekonomiskt stöd till Sverige gick Sverige under ledning av riksrådet (hattar) med i kriget mot Preussen. Ständerna hördes över huvud taget inte. Den officiella motiveringen var att man ville garantera den westfaliska freden, som hade kränkts av Preussen. Preussen och Fredrik II blev överraskade av att Sverige gick med i kriget. Den svenska drottningen Lovisa

Justis tolkning av Sveriges regeringsform var stark påverkad av Montesquieu. Detta torde inte framstå som särskilt överraskande eftersom de politiska teorierna i slutet av 1700-talet dominerades av de olika regeringsätt som Montesquieu hade presenterat i sin *De l'Esprit des Lois* (1748). Det var på modet att jämföra olika regeringsätt och diskutera vilket som var bäst. Nästan alla skriftställare som skrev om politik, samhälle eller juridik kände sig förpliktade att försvara eller angripa Montesquieus kategorier.³⁶ Justi var en av de första tyska skribenterna som arbetade intensivt med Montesquieus verk. Han hade kommit i kontakt med *De l'Esprit des Lois* år 1752 i Wien, där han som medlem av censurkommissionen försvarade publiceringen av boken, trots hårt motstånd från jesuiterna.³⁷ Ändå är det först år 1757 vi kan se det direkta inflytandet av Montesquieu i Justis politiska tänkesätt. Sannolikt hade Justis vistelse i det "liberala" Göttingen öppnat hans ögon. En annan möjlig förklaring är att Justi hade varit rädd för att förlora sin position i Wien och därför inte yttrat sig alltför positivt om *De l'Esprit des*

Ulrika var ju syster till Fredrik. Det svenska hovet hade emellertid blivit politiskt åsidosatt efter revolutionen 1756, och kunde därför inte påverka händelsernas gång. Kriget blev inte framgångsrikt för Sverige, och redan innan Ryssland dragit sig ur kriget efter kejsarinnan Elisabets död var svenskarna villiga att sluta fred. Då de svenska ombuden började förhöra sig om möjligheten att sluta fred frågade Fredrik ironiskt om han verkligen var i krig med Sverige. Hans enda krav var att riksdagen skulle be Lovisa Ulrika fungera som fredsmäklare och efter freden tacka henne för hennes insatser. Freden slöts i Hamburg den 22 maj 1762. Justis kritik måste tolkas mot denna bakgrund. T.ex. hans kritik av riksrådet blir mer förståelig, rådet hade ju på eget bevåg beslutat om kriget. Franz A. J. Szabo, *Seven Years War in Europe 1756–1763* (2007) s. 51–52, 384.

³⁶ Frank Herdmann, *Montesquieurezeption in Deutschland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert* (Hildesheim, Olms 1990); Rudolf Vierhaus, 'Montesquieu in Deutschland. Zur Geschichte seiner Wirkung als politischer Schriftsteller im 18. Jhd', *Deutschland im 18. Jahrhundert. Politische Verfassung, soziales Gefüge, geistige Bewegungen* (Göttingen 1987), s. 9–32. Paolo Bernardini, "Das hat Montesquieu der Aufklärer getan!". *Percorsi della ricezione di Montesquieu nella Germania settecentesca*, D. Felice (ed.), *Poteri, democrazia, virtù. Montesquieu nei movimenti repubblicani all'epoca della Rivoluzione francese* (Milano 2000), s. 65–78. Bernardi betonar Montesquieus inverkan på den tyska upplysningen och på Justis politiska tänkande (s. 66).

³⁷ Uwe Wilhelm, *Der deutsche Frühliberalismus: von den Anfängen bis 1789* (Freiburg 1995), s. 125; Ferdinand Frensdorff, *Über das Leben und die Schriften des Nationalökonom J. H. G. von Justi*. Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (Göttingen 1903), s. 386, se fotnot 1. Justi berättar själv om händelserna i sin *Staatswirtschaft* (1758), § 96.

Lois.³⁸ Justi diskuterade maktfördelningsteorin för första gången i sin periodiska skrift *Neue Wahrheiten* våren 1758. Med undantag av Uwe Wilhelm har den här texten inte uppmärksammats av tidigare forskare.³⁹ Det är sannolikt att diskussionen inte noterats eftersom Justis diskussion av maktfördelningen är dold i en skrift som heter *Von der Cultur der Oberfläche der Länder, in Absicht um die Gewässer auf der Oberfläche zu leiten, und in Ordnung zu bringen*.⁴⁰ För Justi var sammanhanget klart eftersom han var övertygad om att en bra författning var en förutsättning för kultiveringen av ett land. Det faktum att man inte har noterat Justis periodiska skrift har haft åtminstone två följder. För det första har man i all tidigare forskning trott att Justis kritik av det svenska regeringsättet först formulerats år 1759 i hans *Grundriß*, och därför har man t.ex. antagit att Forsskål inte kunde ha varit påverkad av Justis kritik i sin *Tänkar om borgerliga friheten* (1759). Antagandet stämmer inte. Intressant nog var det just Justis tidskrift som diskuterades mest i Sverige. För det andra har man aldrig märkt att maktfördelningsteorins tidigaste utveckling i Tyskland hörde ihop med en diskussion om den svenska författningen, ett faktum som borde vara högintressant för dem som forskar i tyskt politiskt tänkande. Inte bara beundran av England utan också kritiken av den svenska författningen påverkade utformningen den första tyska maktfördelningsteorin. Justi fortsatte sin kritik i *Grundriß* och i *Natur und Wesen der Staaten*.⁴¹ En behandling av Sveriges miserabla lag finns att läsa också i den andra upplagan av *Grundsätze der Policywissenschaft*⁴² och i *Vergleichungen der Europäischen mit den Asiatischen und anderen vermeintlich*

³⁸ Gustav Marchet, *Studien über die Entwicklung der Verwaltungslehre in Deutschland von der zweiten Hälfte des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (München 1885), s. 230. Enligt Joseph Sonnenfels (1732–1814) det ”Stand und Glück kosten konnte, wenn man sich’s merken ließ, in dem ’esprit des lois’ geblättert zu haben.”

³⁹ Wilhelm, *Der deutsche Frühliberalismus*, s. 127. Heß nämner riktigt Justis skrift som Justis första förslag till maktfördelningsprincipen.

⁴⁰ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Neue Wahrheiten zum Vortheil der Naturkunde und des gesellschaftlichen Lebens der Menschen* (Leipzig 1754–1758), s. 503–553.

⁴¹ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Natur und Wesen der Staaten als die Quelle aller Regierungswissenschaften und Gesetze*. Mit Anmerkungen herausgegeben von D. Heinrich Godfried Scheidemantel (Mittau 1771 [1760]).

⁴² Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Grundsätze der Policy-Wissenschaft in einem vernünftigen, auf den Endzweck der Policy gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch Akademischer Vorlesungen abgefasset* (Göttingen 1759).

*Barbarischen Regierungen*⁴³. I det följande tar jag alla dessa i beaktande, men tyngdpunkten ligger på Justis *Neue Wahrheiten*, eftersom Heß svar är riktat mot denna skrift.

Enligt Justi fanns det två goda orsaker till att en utlänning borde granska Sveriges författning. För det första påpekade han att Sverige i enlighet med sin egen vilja hade förändrat sin regeringsform i ”upplysta tider” (*verleuchtete Zeiten*). I Sverige hade folket tagit tillbaka den makt som ursprungligen tillhört det. P.g.a. sin makt kunde folket välja en ny regent eller förändra regeringsformen. Det sistnämnda hade skett efter Karl XII:s död i Sverige. Det svenska folket hade återtagit den högsta makten, och ingått ett fördrag om att förena sina krafter och vidare givit ständerna rätt att utöva denna makt. Det som hade hänt i Sverige kunde betraktas som ett exempel på ett fördrag som grundade sig på naturrätten. Fördraget var gjort i två steg i enlighet med det som Pufendorf hade föreslagit i sin fördragsteori. Samma tänkesätt var utbrett i Sverige och uttryckt i David Silvius (1663–1732) inflytelserika *Påminnelser angående successions-rättigheten i Sveriges rike samt det så kallade souveraine wäldet* (1720). Lennart Thanner har visat att ”[s]ett ur en viss synpunkt innebar revolutionen de fördragsrättsliga teoriernas seger över de teokratiska och patrimoniella.”⁴⁴ Silvius betonade att nationen fritt kunde bestämma över styrelsesättet.⁴⁵ Naturrätten blev officiell statsfilosofi.⁴⁶ Eftersom man i Sverige på fri basis hade valt en regeringsform förtjänade den att bli betraktad synnerligen kritiskt. Man måste fråga sig om Sverige verkligen hade en författning som stödde statens uppriktiga välstånd och sina invånares (*Einwohner*) förnuftiga frihet. Tysklands författning var olik den svenska eftersom den hade utvecklats genom historien. De brister som Tysklands

⁴³ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Vergleichungen der Europäischen mit den Asiatischen und anderen vermeintlich Barbarischen Regierungen in drey Buechern verfasst* (Berlin/Stettin/Leipzig 1762)

⁴⁴ Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död: den inrepolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering* (Uppsala 1953), s. 194. Även senare och särskilt inom hattpartiet var det på 1730-talet populärt att legitimera händelserna som hade ägt rum 1719 och 1720 med likadana naturrättsliga argument. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 532–537.

⁴⁵ Bo Lindberg, *Den antika skevheten: politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006), s. 185.

⁴⁶ Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespottare”*, s. 114.

författning innehöll var inte ett resultat av fria val. Därtill hade ständernas rätt sin grund i författningens brister.⁴⁷

Justi upprepade här ett typiskt tyskt argument i debatten om frihet.⁴⁸ Frihetsbegreppet användes ofta för att försvara ståndets korporativa immunitet mot furstens centraliseringsförsök. De mest betydande författarna inom denna riktning var Johann Jacob Moser (1701–1785) och Justus Möser (1720–1794). Men på motståndarsidan förekom tänkare – även självaste Fredrik II – som såg den starka centralstaten som en beskyddare av personlig frihet, medborgerliga rättigheter och samvetsfrihet, men endast för undersåtar som var rättssubjekt.⁴⁹ För grupper som inte var rättssubjekt var denna tolkning av frihetsbegreppet omöjlig. Av Justis övriga böcker framgår det att han var mindre intresserad av korporativa rättigheter. Han stod klart på territorialfurstens sida mot aristokratin och adeln. Det måste dock betonas att Justi samtidigt uttryckte hård kritik mot Fredrik II och förhållandena i Tyskland. Av den tyska friheten (*Deutsche Freiheit*), om vilken Tacitus hade skrivit i *Germania*, fanns inte mycket kvar i Europa, där nästan alla furstar regerade despotiskt.⁵⁰ Detta var inte förenligt med medborgarnas frihet, som borde vara det allra viktigaste i alla stater. Om det förekom livegenskap i en stat, var

⁴⁷ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 519.

⁴⁸ Se den grundläggande avhandlingen av Diethelm Klippel, *Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts* (Paderborn 1976).

⁴⁹ Fania Oz-Salzberger, 'Scots, Germans, Republic and Commerce', Skinner van Gelderen (ed.), *Republicanism: a Shared European Heritage*, Vol II (Cambridge 2002), s. 197–226, s. 215–216.

⁵⁰ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Vergleichungen der Europäischen*, s. 26–27. "Was die unumschränkte Gewalt anbetrifft: so muß man zur Ehre der meisten Könige von Europa gestehen, daß sie hierinnen dem Sinesischen und allen andern Asiatischen Monarchen nicht den geringsten Vorzug übrig lassen. Ohngeachtet die meisten Europäischen Königreiche von teutschen Völkern gestiftet sind, die ihre Freyheit über alles schätzen, die gar keinen Begriff von der unumschränkten Gewalt ihrer Könige hatten, und die sich nach dem ausdrücklichen Zeugnis des Tacitus mehr durch das Beyspiel ihrer Könige und Fürsten, als durch ihre Befehle regieren ließen; so haben doch die Regenten fast allenthalben mit so glücklichen Erfolg an der Knechtschaft ihrer völker gearbeitet, daß wenn man Engelland ausnimmt, in allen diesen von teutschen Völkern gestifteten Reichen von der ursprünglichen Freyheit nicht die geringste Spuhr mehr übrig ist. Selbst in Teutschland in dieser Hauptquelle und eigentlichen Wohnplatz der Freyheit der Völker, ist diese Freyheit mit Strumpf und Stiel ausgerottet. Der geringste Fürst, der kaum zehen Tausend Unterthanen hat, glaubet zu einer unumschränkten und despotischen Gewalt berechtiget zu seyn."

det en indikator på en ”monstruös”⁵¹ författning, som inte kunde kvarhållas utan skam.⁵² Den preussiska författningen var med andra ord skamlig enligt Justi. Men i *Neue Wahrheiten* undvek Justi frågan om möjligheten att förbättra den tyska författningen med en hänvisning till ständernas frihet. Man kan spekulera om möjligheten att Justis uttalande var ironiskt. Ständernas frihet i Tyskland berodde på bristerna i författningen, därför var de inte beredda att förbättra den.

För det andra hade Justi lagt märke till att det egentligen inte fanns någon tryckfrihet i Sverige. I Sverige blev alla skribenter som ifrågasatte författningen och regeringsgrundsatsen bestraffade. Eftersom svenskarna inte själva kunde göra det kände Justi att det var hans plikt att kritisera regeringsättet i Sverige: ”Ein vernünftiger Schwede kann es also einen Deutschen schwerlich verdenken, wenn er ihre herrschende Faction ein wenig zurecht weiset.”⁵³ Syftet var att ”instruera” den regerande fraktionen. Kritiken var alltså riktad mot hattpartiet. Justi påpekade att man hade förbjudit nästan alla utländska varor i Sverige. Det verkade vara likadant med regeringsgrundsatserna. Egentligen var det löjligt att Sverige presenterade sig själv som ett fritt land, hävdade Justi. Han påstod att det stred mot den fria statens natur att begränsa tryckfriheten och att bestraffa författare som skrev kritiska skrifter.⁵⁴ Om folket i Sverige verkligen åtnjöt frihet, vilket svenska tidskrifter hävdade, fanns det ingen orsak till censur. Ett fritt folk är förmöget att döma om statsärenden och om deras ledning. Därför var det inskränkta tryckväsendet det första tecknet på att Sveriges regeringsform

⁵¹ Om ”monstruös” författning, se Peter H. Wilson, ’Still a Monstrosity? Some Reflections on Early Modern German Statehood’, *The Historical Journal* 49 (2006:2), s. 566–567; Peter Schröder, ’The Constitution of the Holy Roman Empire After 1648: Samuel Pufendorf’s Assessment in his Monzambano’, *The Historical Journal* 42 (1999:4), s. 966–967.

⁵² Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten, oder, Ausführliche Vorstellung der gesamten Policy-Wissenschaft* (Königsberg und Leipzig 1760), Band I, s. 150. ”Die Freyheit des Bürgers und aller Mitglieder des Staats ist gleichsam die erste wesentliche Eigenschaft aller bürgerlichen Verfassungen; und Staaten, worinnen ein Stand, oder Classe des Volkes den andern mit Unterthänigkeit, oder Leibeigenschaft verwandt ist, haben eine monströse Verfassung, die nur in denen allerbarbarischen Zeiten hat entstehen können, die aber gesittete und Vernünftige Zeiten ohne Schande nicht fortsetzen können.”

⁵³ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 521.

⁵⁴ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 519–521.

var aristokratisk och att den ärlige svensken själv måste vara en av de aristokratiska herrarna.⁵⁵

Det viktigaste motivet bakom Justis skrift kan rimligen ha varit knutet till hans position som pro-preussisk skribent. Han betraktar sin skrift som repressalier mot Sverige, som hade angripit Preussen: ”Uebrigens giebt Schweden anjetzo einen Deutschen Recht, sich nach einer Art von Repressalien um ihre Grund- und Staatsverfassungen zu bekümmern.”⁵⁶ Det är möjligt att Justi adresserade sin skrift också till svenskpomrarna, då han försökte visa att det inte fanns några skäl för tyskpomrarna att hålla ihop med svenskarna. Tyskarna och svenskarna hade ingen gemensam historia. Frihetens hemvist var Tyskland och inte Sverige, vars frihet bara var en illusion. Det fanns inget positivt sätt att identifiera sig med svenskarna. En svensk kommentator av Justi, Anders Wilde, hävdade på ett trovärdigt sätt att Justis avsikt var att störa förhållandena mellan å ena sidan riksråd, ridderskap och adel och å andra sidan de övriga ständerna.⁵⁷

Innan Justi tog sig an Sveriges författning utgående ifrån maktfördelningsteorin diskuterade han Montesquieus klimatlära. Justi ville visa att svenskarernas folkkaraktär var allt annat än beundransvärd. I Sverige sammankopplades Montesquieus klimatlära med den nya göticismen, som lyfte fram Sverige som frihetens hemvist. Ett representativt exempel är Jacob Richardsons *Historisk Bewis om Swea och Göta rikes urgamlä Frihet* (1758). Det ansågs att det kalla nordliga klimatet gav upphov till ett fritt styrelseskick.⁵⁸ Fastän Montesquieu hänvisade till germanerna, blev hans argument använt i Sverige som förklaring till den rådande friheten. Germanerna hade ju utvandrat från Skandinavien, och sannolikt låg frihetens källa därför i Sverige. Den här ståndpunkten hade redan före Montesquieus skrifter uttryckts av juridik-

⁵⁵ Justi, *Policey-Wissenschaft* (1782), s. 316. Redaktören för den tredje upplagan, den kände ekonomen Johann Beckmann skriver: ”Dieser Schriftsteller [von Oelreich] ist längst vergessen, und seit 1772 haben die Schweden die aristokratische Regierungsform, die ihre eigene Unge- rechtigkeit durch Verbiethung politischer Untersuchungen und Urtheile, beweiset, wiederum abgeschafft”.

⁵⁶ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 521.

⁵⁷ Se s. 44 i denna uppsats.

⁵⁸ Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär, Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Stockholm 2000), s. 36; Kari Saastamoinen, ’Johdatus poliittisiin käsitteisiin uuden ajan alun Ruotsissa’, *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Jyväskylä 2003), s. 42.

professorn Christian Nettelblatt (1696–1775) i Svenska Pommern.⁵⁹ Mottagandet av sådana åsikter var i Tyskland negativt i allmänhet. T.ex. hade teologen, religionshistorikern och filosofen från Jena Johann Georg Walch återkallat läran om det kalla klimatets positiva inverkan i *Philosophisches Lexicon* (1726). Han menade att svenskar och danskar var slöa, räddhågade och dumma p.g.a. det kalla klimatet.⁶⁰ Redan före honom hade Christoph August Heumann, föreståndare för gymnasiet i Göttingen, betonat att det kalla klimatet frambringade dåliga och passiva anlag. En reaktion i Danmark och i Sverige blev att vederlägga hela klimatläran.⁶¹ Pomraren Johann Friedrich Krüger skrev en stridsskrift riktad mot Walch, i vilken, som Andreas Önnersfors hävdar, Krüger ”kan ha haft avsikten att ge svenskpomrarna en positiv bild av tillhörigheten till det svenska väldet.”⁶²

Justi kritiserade klimatläran, men han gjorde det inte i syfte att försvara svenskarna. I det stora hela var klimatläran enligt Justi endast en livlig fransmans inbillning. Det som var av betydelse var författningen och regeringens vishet. Justi påpekade att det i Kina förekom flit i alla provinser oberoende av klimat, och att Indien trots sitt klimat levererade varor till hela världen från sina manufakturer.⁶³ Om man tog Montesquieu på ordet, skulle det bara vara möjligt att uppnå flit på ett litet område på jorden där klimatet var mildt. I de södra delarna av världen sökte man sin lycka i sysslöshet, medan sysslöshet i de norra delarna var ett resultat av alltför stor kärlek till brännvin. Dessutom ansåg Justi att Montesquieus påstående⁶⁴ om att kvinnorna i norr var förståndigare än de ständigt supande männen alltid inte stämde. Kvinnorna i norr söp även de. Justis omdöme om svenskarna var ytterst negativt,

⁵⁹ Andreas Önnersfors, *Svenska Pommern: kulturmöten och identifikation 1720–1815* (Lund 2003), s. 42–70

⁶⁰ Frängsmyr, *Klimat och karaktär*, s. 119.

⁶¹ Önnersfors, *Svenska Pommern*, s. 91–109.

⁶² Önnersfors, *Svenska Pommern*, s. 106–107; se även Matti Klinge, ’Om nationalkaraktären’, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademis årsbok 1997*, se särskilt s. 154–157.

⁶³ Om Justis sinofili se Johanna M. Menzel, ’The Sinophilism of J. H. G. Justi’, *Journal of the History of Ideas* 17 (1956), s. 300–310; se även Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens* (München 1998), s. 72.

⁶⁴ Montesquieu, *De l’Esprit des Lois*, vol. I, s. 410. livre XVI, Chapitre II. s. 410. ”Dans les pays froids, l’usage presque nécessaire des boissons fortes établit l’intempérance parmi les hommes. Les femmes, qui ont à cet égard une retenue naturelle, parce qu’elles ont toujours à se défendre, ont donc encore l’avantage de la raison sur eux”.

men svenskarnas dåliga egenskaper var inte förorsakade av klimatet, utan möjligen av den gamla hedniska religionen.⁶⁵

Naturens vildhet var ett faktum som enligt Justi bevisade hur lat den nordiske mannen var. Nästan alla provinser i Sverige, framför allt i Finland, bestod av inget annat än ett oordnat ”Mengel” av insjöar, morän och lite torr jord. Justi hade gjort en nöjesresa till Skåne, där han hade förvånats över hur många stora och små sjöar där fanns, t.o.m. i närheten av staden Helsingborg. Det okultiverade landet påverkade klimatet. Om man hade haft ordentligt styrda floder och uttorkade sjöar skulle klimatet också ha varit varmare. Tyskland exemplifierade enligt Justi en sådan utveckling. Tacitus beskrev Tyskland som ett kallt land, men enligt Justi gällde detta inte längre på 1700-talet tack vare kultiveringen av jorden.⁶⁶ Justis uppfattning kan verka främmande för en modern läsare, men på 1700-talet hade den många anhängare. Carl Frängsmyr har påpekat att 1700-talets uppfattning om klimat ”kan sägas vara identisk med *den fysiska livsmiljön*”.⁶⁷ En tanke inom den ekonomiska klimatläran var att människan kunde förändra klimatet.

Kultiveringen av landet främjades bäst i stater som hade en förnuftig författning. Enligt Justi berodde det mänskliga samhällets lycka till största delen på förnuftiga författningar och regeringar. Författningens förnuftighet berodde i sin tur på förordningarna och på jämvikten mellan de tre makterna i staten, ”Anordnung und dem Gleichgewichte der drey Gewalten”.⁶⁸ Arbetsamhet och driftighet var en följd av en viss typs författning, eftersom författningen möjliggjorde en frihet vars frukter var arbetsamhet och driftighet. Invånarna i Sverige kunde också vara flitiga, trots klimatet. Det enda som behövdes var en författning som skulle stöda friheten, och därmed också arbetsamheten.⁶⁹

⁶⁵ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 514–519.

⁶⁶ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 506–513. Ett bra exempel är Esaias Wegelius, *Tänkar om nödvändigheten at utdika och upodla kärr och mossar i Finland* (Aboae 1763); se Jan Kunnas, ’A Dense and Sicky Mist from Thousands of Bog Fires: An Attempt to Compare the Energy Consumption in Slash-and-Burn Cultivation and Burning Cultivation of Peatlands in Finland in 1820–1920’, *Environment and History* 11 (2005), s. 431–446, 442, 446.

⁶⁷ Frängsmyr, *Klimat och karaktär*, s. 17–18.

⁶⁸ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 527. ”Die Glückseligkeit der menschlichen Gesellschaften, kommt am meisten auf vernünftige Grundverfassungen der Republiken an; und die Weisheit der Grundverfassung, woraus Freyheit, Glückseligkeit und Wohlfahrt des Staats entspringt, beruhet lediglich auf der Anordnung und dem Gleichgewichte der drey Gewalten, aus welchen die oberste Gewalt des Staats bestehet.”

⁶⁹ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 528.

Mer originellt än Justis argument om svenskarnas alkoholkonsumtion var hans argument som baserade sig på maktfördelningen. Justi använde nämligen Sverige som ett exempel på hur en sammansatt regeringsform inte fungerade. Enligt Justi måste den sammansatta författningen ha tre egenskaper. För det första bör den högsta makten i staten vara i lag att verka snabbt. För det andra bör författningen stödja medborgarnas välbefinnande och frihet. Slutligen bör den högsta makten vara begränsad och i balans. Englands författning – så som den framställdes av Montesquieu – fungerade för Justi som en idealförfattning: ”Die Grundverfassung von England hat alle diese dreyerley Beschaffenheiten an sich; und sie ist gewiß das vortrefflichste Muster, von einer weislich eingeschränkten obersten Gewalt, das je die menschliche Klugheit erfinden kann.”⁷⁰ Justi påpekade att det ingenstans, om man uteslöt England, fanns frihet.⁷¹ I Sverige uppfylldes inget av Justis tre krav. Den verkställande makten var inte i lag att verka effektivt, medborgarnas frihet begränsades av riksdagens fraktioner, och det stipulerades ingenting om balans i Sveriges författning. Justi var säker på att en revolution skulle äga rum i Sverige, särskilt p.g.a. att adeln, som var överrepresenterad i riksdagen och i position att utveckla författningen, förhindrade alla förnuftiga reformer. Justi ansåg det vara ironiskt att författningen som var skapad för att förhindra tyranni sannolikt skulle leda till tyranni.⁷²

Den största bristen i Sveriges författning var att den inte begränsade makten hos fraktionerna i riksdagen, vilket gjorde det möjligt för dem att utöva tyranni. Samma situation skulle uppstå om makten var samlad hos en person. Riksdagen ägde inte endast den lagstiftande makten, som den enligt en förnuftig författning bör ha, utan också den dömande makten. Det fanns många blodiga exempel på hur riksdagen hade utnyttjat sin dömande makt. Justi pekade på avrättningen av kungens livmedikus Alexander Blackwell, Carl Emil Lewenhaupt och Georg Heinrich von Görz. Kungen borde ha haft rätt att förhindra sådana beslut genom veto. Ännu värre var att riksdagen inte bara hade den lagstiftande och den dömande makten, utan också den verkställande makten. Enligt Justi var den lagstiftande makten inte förmögen

⁷⁰ Justi, *Natur und Wesen*, s. 131.

⁷¹ Justi, *Vergleichungen*, s. 26–27.

⁷² Justi, *Grundriß*, s. 397: ”Ohne ein Prophet zu seyn, kann man dennoch Schweden große innerliche Unruhen und Revolutionen vorher sagen, weil die schwedischen Reichsräthe und der schwedische Adel in eine vernünftige Verbesserung ihrer Grundverfassung jemals einwilligen werden.”

att använda den verkställande makten effektivt, utan förorsakade långsamhet och ineffektiv förvaltning ("mit einer Unterthätigkeit, Langsamkeit und schlechten Erfolg verwaltet werden"). I Sverige var all makt samlad hos en "corpore", och det gjorde den härskande fraktionen till en tyrann över alla medborgare. Den verkställande makten var i händerna på sådana personer som samtidigt var medlemmar av den lagstiftande kroppen. Detta försatte medborgarnas frihet i fara. De personer hos vilka den lagstiftande och den verkställande makten förenades kunde utnyttja sin makt utan att bli bestraffade.⁷³

Den del av Justis kritik som åstadkom mest diskussion i Sverige var hans behandling av riksrådet. Justi påstod att om man granskade saken närmare stod det klart att all makt i Sverige berodde på riksrådets "cabale", d.v.s. konspiration. Riksrådet tillsatte alla ämbetsmän, och eftersom de flesta riksdagsmän var ämbetsmän, kunde riksrådet tyrannisera hela nationen. Riksrådsherrarna kunde väcka fruktan eller förhoppningar hos riksdagsmännen.⁷⁴ Som ivrig motståndare till ärftlig aristokrati och aristokrati som statsform betonade Justi att det främst handlade om adelns rätta position i staten. England och Sverige var båda samtidigt monarkiska, aristokratiska och demokratiska. Justi menade att England möjligen hade den förträffligaste regeringsformen, medan Sverige hade den allra uslaste, eftersom det adliga riksrådet ensamt i kungens namn utövade den verkställande makten och samtidigt hade riksdagarnas lagstiftande makt i sina händer.⁷⁵ Svenskarna hade gjort sin kung till en enkel maskin som förblev riksrådets marionett. Det enda Sverige hade åstadkommit genom försöken att begränsa kungens makt var att det nya riksrådet kunde få större pensioner av utländska makter, starta olyckliga krig

⁷³ Justi, *Grundriß*, s. 170–171.

⁷⁴ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 524. Justi, *Grundriß*, 151–152: "Will man aber den Unterschied sehen, wie viel in der gegenwärtigen Regierungsform darauf ankommt, dem Adel seine Rechte Stelle zu geben; so darf man nur England und Schweden gegen einander halten. Beyde sind Regierungsformen, die zugleich monarchisch, aristocratisch und democratisch sind. England ist die vortrefflichste Regierungsform unter der Sonnen, weil man dem Adel nicht mehr Gewalt gegeben hat, als ihm obgezeigter Maaßen gebühret. Schweden hingegen ist vielleicht die allerschlechteste, weil der adeliche Reichsrat unter dem Namen des Königes die königliche oder vollziehende Gewalt allein ausübet, und die gesetzgebende Gewalt auf dem Reichstage zu seinem Willen hat."

⁷⁵ Justi, *Grundriß*, s. 151–152.

och utarma hela landet.⁷⁶ Det är naturligt att Justi skarpt kritiserade Sveriges riksråd. De svenska riksråden, av vilka majoriteten var hattar, hade beslutat om inträdet i det sjuåriga kriget.⁷⁷ Vad Justi antydde var att Frankrike hade köpt hattpartiets anslutning till kriget.

Korruption var ett typiskt drag i Sveriges författning. Det var enkelt för utländska makter att köpa majoriteten av rösterna, och därtill var rösterna rätt förmånliga i och med att det fanns ont om pengar i Sverige.⁷⁸ Detta skulle leda till att den lagstiftande makten hade lika många partier som det fanns utländska makter med intressen i landet. "Oberhaupt" kunde bara titta på, eftersom han inte hade möjlighet att sätta stopp för det "rasende Partheygeiste". Justi hävdade att i en sådan situation stod de verkliga patrioterna vid kungens sida.⁷⁹ Justi påstod att alla fria stater måste ha fraktioner och att det hörde till frihetens natur att olika fraktioner kontrollerade varandra. Om det såg ut som om en fraktion riskerade det allmänna bästa eller folkets frihet måste en annan fraktion uppmärksamma folket om det. Om den härskande fraktionen förhindrade en annan fraktion från att genom publikationer varna folket, utövade den tyranni. Enligt Justi var det exakt detta som skedde i Sverige, vilket tydde på att man försökte införa aristokrati av den hårdaste formen.⁸⁰

Justi ansåg att man måste ge den svenske kungen rätt att upplösa riksdagen och vetorätt i samtliga ärenden. Sveriges författning var dålig särskilt p.g.a. att den verkställande makten var underställd den lagstiftande makten. Justi kände inte till något land där förnuftig frihet rådde utan att kungen kunde använda sitt veto mot bestämmelser gjorda av den dömande och den lagstiftande makten.

⁷⁶ Justi, *Grundriß*, s. 396; Justi, *Natur und Wesen*, s. 130 och Justi, *Vergleichungen*, s. 7. "Die Schweden, welche glaubten, daß ihre souverainen Könige den Staat durch unnöthige Kriege unglücklich gemacht hätten, entzogen nicht allein ihren Könige die Macht Krieg anzufangen, sondern auch alle andere königliche Gewalt, und setzten sich nur eine Maschine von einem Könige, welchen der Reichsrath wie eine Puppe am Drathe ziehen sollte. Was haben die dadurch gewonnen? Nichts, als daß die Reichräthe desto wichtigere Pensionen von auswärtigen Mächten ziehen können, um eben so unnöthige und unglückliche Kriege anzufangen."

⁷⁷ Önnerfors, *Svenska Pommern*, s. 163–164.

⁷⁸ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 523.

⁷⁹ Justi, *Grundriß*, s. 179–180.

⁸⁰ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 520.

Justi betonade att Sverige borde ha kallats republik. I första upplagan av *Staatswirthschaft* (1755) följde Justi ännu Aristoteles indelning i demokrati, aristokrati och monarki. Dessa kunde alla beskrivas med begreppet republik. I andra upplagan (1758), och i senare produktion, följde Justi Montesquieus indelning i despotier, monarkier och republiker, av vilka de två sistnämnda indelades i demokratiska republiker och aristokratiska republiker. I en regeringsform som bestod av monarki, demokrati och aristokrati fördelades makten på basis av var maktens tyngdpunkt låg: om aristokratin eller demokratin hade mer makt än monarkin i en sammansatt författning var den en republik och inget rike. Justi påpekade dessutom att polackerna kallade sin stat för en republik trots att de hade en kung. Även Sverige borde kallas republik, eftersom kungen i Sverige hade ännu mindre makt än kungen i Polen.⁸¹ Det är klart att det bästa regeringssättet enligt Justi antingen var inskränkt monarki eller en sammansatt regering med monarken som den starkaste parten. Sverige som aristokratisk republik var det värsta alternativet bland de sammansatta regeringsformerna.⁸²

Justi måste ha varit relativt väl insatt i vad som pågick i Sverige. Enligt författningen (1719/1720) hade kungen fortfarande den lagstiftande makten. På propagandistisk väg transformerade ständerna de reella maktförhållandena och riksdagen övertog lagstiftningsrätten. *En ärlig Svensk* var ett viktigt instrument i denna process.⁸³ Likadant var det med den högsta dömande makten. Det är klart att Justi hade läst *En ärlig Svensk*, och möjligtvis hade han också läst Sveriges grundlagar i kontrast till den. Sannolikt är att Justi hade direkta kontakter med svenskar som försåg honom med information.⁸⁴

⁸¹ Justi, *Grundriß* s. 14–15: ”In Ansehung der vermischten Regierungsform richtet man sich mit der Benennung nach derjenigen Regierungsform, welche das Uebergewicht im Staate hat. Wenn die Regierungsform mehr monarchisch ist; so bedienet man sich der Benennung eines Reichs. Hat aber die Aristocratie oder Democratie die meiste Macht; so heißet der Staat eine Republik, ungeachtet das Oberhaupt einen Titel hat, welcher der monarchischen Regierungsform gemäß ist. Auf diese Art nennen die Pohlen selbst ihren Staat am gewöhnlichsten Republik, ungeachtet sie einen König haben; und Schweden, nach seiner neuern Grundverfassung, wo der König noch weniger Macht hat als in Pohlen, sollte nicht das Reich, sondern die Republik Schweden genennet werden.”

⁸² Om begreppet republik se Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 58–65.

⁸³ Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, s. 56

⁸⁴ Se s. 47–48 i denna uppsats.

De svenska reaktionerna

Justis kritik förblev inte obesvarad i Sverige. En reaktion kom från den siste censorn i Sverige, Niclas von Oelreich⁸⁵, som också var redaktör för *En ärlig Svensk*. Justi hade angripit tidskriften direkt i sin *Grundriß einer Guten Regierung* (1759), i vilken han skrev att tidskriftens redaktör inte hade en aning om hur staten borde konstrueras och att det var omöjligt för honom att övertyga en förnuftig läsare om att det rådde frihet i Sverige. Justi fastställde att det verkligen var synd om Sverige om det stämde att författaren hade en hög ställning i Sverige, vilket introduktionen till den tyska översättningen lät förstå. Författarens skolmässiga och vidlyftiga betraktelse innehöll ett antal upprepade konstateranden om det kungliga väldets faror, vilka inte enbart var ”fasliga, taktlösa och äckliga” utan även antingen enfaldiga eller illvilliga. De var enfaldiga om författaren inte hade förstått att även fraktionernas makt kan missbrukas, och illvilliga om han kände till det men lät bli att informera allmänheten om det. Över huvud taget hade författaren gjort bättre ifrån sig om han hade stannat hemma med sina ”Sächelchen”, eller åtminstone förhindrat översättningen.⁸⁶

Oelreich kände sig tvungen att försvara *En ärlig Svensk* och sig själv. Den 5 februari 1760 skrev Oelreich *Et ödmjukt memorial* till kanslikollegiet.⁸⁷ Det var samma dag som kanslikollegiet gav sitt svar till Petter Forsskål. Justis skrifter behandlades alltså under samma kanslikollegiesession som Forsskåls *Tankar om borgerliga friheten*. På det här sättet blev Justis skrifter en del av den svenska tryckfrihetsdebatten. I sitt memorial berättar Oelreich att han hade påträffat åtskilliga böcker av en hannoversk ämbetsman, som förargade sig över det svenska regeringssättet och påstod att det var det uslaste av alla. På basis av Oelreichs beskrivning kan man dra slutsatsen att han åtminstone hade läst Justis periodiska skrift *Neue Wahrheiten* men också *Grundriß einer guten Regierung*. Det var dock framför allt *Neue Wahrheiten* som han citerade för kanslikollegiet. Oelreich påstod att en man som tyskarna betraktade som en stor publicist verkade vara en usel skribent. Hans försmädelser riktade sig i synnerhet emot rådsherrarna:

⁸⁵ Otto Sylwan, *Från stångpiskans dagar kulturhistoriska skisser* (Stockholm 1901); se även Hilding Eek, *Om tryckfriheten* (Uppsala 1942).

⁸⁶ Justi, *Grundriß*, s. 398–399.

⁸⁷ Ser E IV: 18., Kanslikollegii inkomna skrivelser, Riksarkivet, Stockholm.

Rådsherrarne, säger Justi äro som adelsmän deltagande uti den lagstiftande makten. De äga ock rättighet, eller åtminstone tillwälla de sig denna magten, att tillsätta alla ämbetsmän, och som de flästa riksdagsmän äro ämbetsmän, så hafwa rådsherrarne Pluraliteten under sin disposition och kunna sålades tyrannisere öfver Nationen. Den lagskipande magten och högsta domsrättigheten äro rådsherrarne äfwen ägere utaf. Konungen kan med sin enda röst ingenting uträtta. [...] Och som uti Sverige ingen tryckfrihet är, säger han, så att redeliga och förnunfuga Swenske män äga tillstånd att sielwa öppna ögonen på allmänheten, så måtte dem utlänning, öfwer hwilken icke något despotisk wälde har, gifwa dem Ljus och leda dem någorlunda på rätta vägen [...] Denna auctor gifver tydeligen tillkänna, att han icke förstår eller har ett rätt begrepp om en enda punct uti Swenska regeringslagarna. Allt går ut på att wisa, det Swenska regeringssättet är sig sielf ey annat än en aristocratie, och att det regerande partiets pluralitet kan af alla Nationer i Europa lätteligen köpas, och dertill icke behöfvas en mycket stor Summa peningar, penningen är rare i Sverige, ty det riket är efter egen bekännelse det fattigaste i hela Europa.⁸⁸

Oelreich påpekade också att ”Justis hela upplysningen består däruti, vad han tagit av Montisquieus skriftens beskrifning av ängälska regerinssättet hwilken besrifning dock i sig sielf är ofullkomlig, som bättre kännare långt för detta upptäckt”.⁸⁹

Oelreich anmälde till kanslikollegiet att han hade lagt Justis böcker åt sidan och förbjudit försäljningen av dem. Dessutom hade Oelreich tagit hem Justis böcker för att läsa dem. I slutet av sitt memorial erbjöd sig Oelreich att vederlägga Justis oriktiga uppfattning. Kanslikollegiet godkände inte Oelreichs förslag. Det var omöjligt för en stat att debattera med en privatperson. Dessutom var Justis uppfattningar så felaktiga att vem som helst kunde inse det, och därför skulle hans skrifter snart falla i glömska. Det var också förbjudet att skriva om grundlagarna och om regeringen enligt kungabrevet från den 15 augusti 1759. Man kunde ju inte vederlägga Justi utan att skriva om dessa.⁹⁰

Trots kanslikollegiets önskan föll Justis skrifter inte i glömska. Anders Nordencrantz reagerade på ett intressant sätt på Justis skrifter. Han citerade nämligen sidorna 519–524 direkt från Justis *Von der Cultur der Oberfläche der Länder* i sin *Till riksens höfliga Ständer*.⁹¹ Nordencrantz ansåg att det inte

⁸⁸ Ser E IV: 18., Kanslikollegii inkomna skrivelser, Riksarkivet, Stockholm.

⁸⁹ Ser E IV: 18., Kanslikollegii inkomna skrivelser, Riksarkivet, Stockholm.

⁹⁰ A II a: 87. Prot. 6/2., Kanslikollegiums arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

⁹¹ Anders Nordencrantz, *Til riksens höglofl. ständer församlade vid riksdagen år 1760: en vördsam föreställning uti et omständeligt svar på de oförgräpeligas påminnelser, som uti Stockholms Post-Tidningar, den 25 september 1758, kundgjorde blifvitt, vara af trycket utkomne, vid de under sidstledne riksdag til riksens höglofliga ständer aflemnade trenne skrifter om rättegångers förminsk-*

stämde att riksrådet kunde tyrannisera nationen, men han var inte säker på att det vore klokt att förbjuda Justis skrifter. I alla fall kunde man inte förbjuda dem utomlands. Nordencrantz undrade om man inte borde besvara Justis skrifter på de ställen de var ogrundade, och använda dem som bas för korrigeringsåtgärder då där fanns någon sanning. Om man hemlighåller förbudandet av en bok, föder hemligheten misstankar.⁹² Justis kritik fick en bredare publik i och med ett av Nordencrantz viktigaste arbeten. I *Till rikens höfliga Ständer* kritiserade Nordencrantz ämbetsmännens privilegier och överpresentation på riksdagarna, inte helt olikt Justi. Enligt Nordencrantz gav ämbetsmännens stora makt upphov till korruption och inskränkte folkets, d.v.s. ständernas, makt. Som Per Nilsén visar i sin avhandling hävdade Nordencrantz att "[ä]mbetsmännen kunde som valda representanter utarbeta, förklara och stadga de lagar som de under lagskipningen själva hade att tillämpa".⁹³ Nordencrantz skrift betraktades som ett angrepp mot författningen.⁹⁴ "Ämbetsmänna aristocratie" var ett motsvarande begrepp, som hattarna använde 1769 för att kritisera mössornas riksråd. Liksom Montesquieu var de medvetna om den aristokratiska republikens hotbilder.⁹⁵ Men som jag har visat var man medveten om dessa hotbilder redan 1760.

Nils Lilliecreutz, lagman i Halland, tog kraftigare ställning i sin skrift *Swar uti bref till en wän* (1761), som var en kritik av Nordencrantz.⁹⁶ Nordencrantz

ning, lag, domare och folk, samt en rättskaffens fri- och säkerhet af en deras ledamot och ödmjukare tjenare (Stockholm 1759), s. 640[sic]–606; se Per Nilsén, *Att stoppa munnen till på bespottare*, s. 333.

⁹² Nordencrantz, *Til rikens höglofl. ständer*, s. 606, 641. "Om de icke böra beswaras, när de äro ogrundad, men tagas till rättelse, i fall däruti finnes någon sanning."

⁹³ Nilsén, *Att stoppa munnen till på bespottare*, s. 337–338.

⁹⁴ Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst: synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780* (Göteborg 2002), s. 119–136.

⁹⁵ Wolff, 'Aristocratic republicanism', s. 362–363. "A similar concept was to be found in the Swedish term *ämbetsmänna aristocratie*, used by the 'Hats' at the Diet of 1769 when referring to the rule of the senate that had been nominated by the 'Cap' party at the previous Diet of 1765 to 1766, and the dominance of their friends and relatives in the administration."

⁹⁶ [Nils Lilliecreutz], *Swar uti Bref, Til en Wän, Öfwer Ett nyligen Communicerat arbete, Under Titul: Til Rikens höglofl. Ständer, församlade Wid Riksdagen År, En Wördsam föreställning uti ett omständeligt Swar på the oförgripeliga påminnelser, som uti Stockholms Post-Tidningar then 25 Septembr. 1758, kundgjorde blifwit, wara af Trycket utkomne, wid the under sidstledne Riksdag til Rikens Höglöflige Ständer aflemnade trenne Skrifter, om Rättegångens förminskning, Lag, Domare och Folk, samt en rättskaffens Fri- och Säkerhet, af en Theras Ledamot och ödmjukaste tjenare* (Stockholm 1761).

hade nämligen författat en skrift som enligt Lilliecreutz genast borde ha refuserats och därmed inte blivit känd för allmänheten. Trots att Nordencrantz hade kallat Justi en försmädare, skrev han själv i samma smädande stil:

Ty det är en stor åtskilnad, at låta vårt inwärtens tilstånd blifwa wåre inhemske medborgare bekant, och at af Trycket ofß inbördes emellan tadla och illa afmåla wåre egne författningar, det är at besudla egit näste; ty alle fel häruti böra wid Riksdagar förtroligen bättras, dock icke til wår egen blygd utur egit tryck kungöras.⁹⁷

Enligt Lilliecreutz behövde Justi egentligen inte längre förbjudas. I och med att bödeln bränt texten hade vederläggningen i realiteten redan skett.⁹⁸

Lite mer debatt står att finna i Anders Wildes inlägg.⁹⁹ Han påpekade att Justi var i Hannovers och Preussens tjänst, d.v.s. arbetade för två nationer som var i krig med Sverige. Dessutom misstänkte Wilde att Justi hade brist på pengar och därför var tvungen att skriva en sådan smädeskrift. Syftet med hela skriften var tvivelsutan att uppväcka *jalousie* mellan å ena sidan riksråd, ridderskap och adel och å andra sidan de övriga ständerna genom att visa hur de förstnämnda utövade despotisk och tyrannisk makt. Wilde hade också studerat Justis böcker och lagt märke till att Justi före krigsutbrottet inte hade haft något negativt att säga om Sveriges författning. I den första upplagan av *Grundsätze der Policy-wissenschaft* skrev Justi inget om Sverige. Men redan i den andra upplagan beskrevs Sverige i negativa ordalag. Wilde hade också upptäckt en personlig grund för Justis hållning gentemot Sverige. Justis bok om mineralogi hade blivit kritiserad av en lärd svensk, och de utländska lärda hade omfattat denna kritik. Wilde hänvisade här till den kritik som både Wargentin och Cronstedt hade riktat mot Justis skrift *Grundriss des gesamten*

⁹⁷ [Nils Lilliecreutz], *Swar uti Bref, Til en Wän*, nionde brefwet, Den 10 Martii 1761.

⁹⁸ [Nils Lilliecreutz], *Swar uti Bref, Til en Wän*, nionde brefwet, Den 10 Martii 1761: ”[det] förekommer mig så onödig som orimelig; ty at wederlägga en smädeskrift eller pasquill, sedan hon af bödelen blifwit upbränd, det är ej annat, än under wederläggandet på nytt uprepa och kundgöra, hwad som bör absolerat wara; och med upbrännandet af bödelshand, är ju wederläggningen realiter skedd, at den således ej mera formaliter med fritryck behöfwet ske; ty under slik frihet, torde någon snidig och arg penna, mer indirecte hålla med än wederlägga en slik skamskrift.”

⁹⁹ Anders Wilde, *Påminnelser wid de tankar om Swea rikets regeringssätt och grundlagar, och i synnerhet om höga öfwerhetens författningar angående censuren: hwilka blifwit yttrade uti et år 1759 hos L. L. Grefning genom trycket utkommit arbete, under titel: Til Riksens Höglofl. ständer, församlade wid Riksdagen år 1760, en wördsam föreställning* (Stockholm 1761).

Mineralreiches (Göttingen 1757). Till sist upprepade Wilde en åsikt som påminde om Oelreichs:

Huru litet politelig denne Auctor är, visar sig också derutinnan, at under det han i et af sine arbeten förringar Sveriges Regeringssätt, uphöjer han i der samma det Engelska, såsom det bästa och fullkomligaste i werlden, oakadt alla de stora felaktigheter, som opar-tiske Statsmän derutinnan funnit, och söker på alt möjligt sätt at ursäktta det Tyska, som är snart det sämsta i hela Europa.¹⁰⁰

Det fanns inget behov av att svara på Justis angrepp. Wilde påpekade att Justi också hade kritiserat Frankrike, Ryssland och Österrike i sina böcker, men i inget av dessa länder hade medborgarna ansett det nödvändigt att ge svar på Justis kritik. Wilde påpekade dessutom att det hade kommit ut en särskild skrift av en tysk författare som på ett bättre sätt än Justi hade utnyttjat de underrättelser som utlänningar kunde få om Sveriges grundlagar och författningar.¹⁰¹ Wildes hållning gentemot den tyska författningen är anmärkningsvärd eftersom uttalanden av denna typ vanligen var förbjudna och genast censurerades.¹⁰² Kanske tilläts Wildes uttalande p.g.a. kriget, så att Justi skulle få smaka på sin egen medicin.

Heinrich Ludwig von Heß – Sverige som frihetens vagga

Den tyske författaren som Wilde med stor sannolikhet hänvisade till skrev på tyska, men betraktade sig som en fri svensk. Heinrich Ludwig von Heß, som var född antingen i Göteborg eller i Svenska Pommern, var publicist och författare.¹⁰³ Efter studier vid universiteten i Greifswald och Leipzig verkade han som ämbetsman (*Ober-Auditor*) i Wismar. Heß måste rymma undan den förföljelse som orsakades av hans satir *Die Glückseligkeit der ungerechten Richter* (1746) riktad mot Stralsunds magistrat. Heß är mest känd för sin satir *Der Republicaner* (1754).¹⁰⁴ I sin introduktion till *Der Republicaner* skriver Heß att han hade författat verket efter att han hade flytt från Stockholm till

¹⁰⁰ Wilde, *Påminnelser wid de tankar*, s. 35.

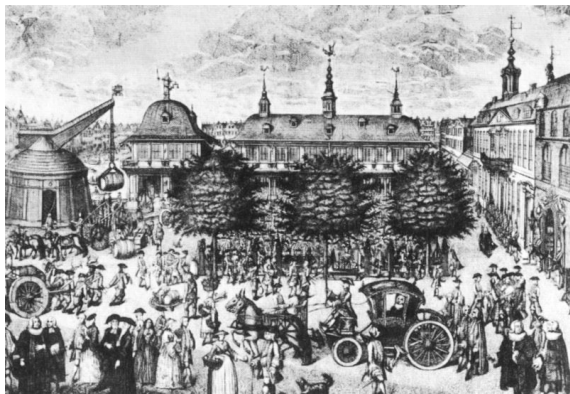
¹⁰¹ Wilde, *Påminnelser wid de tankar*, s. 34–38.

¹⁰² Burius, *Ömbet om friheten*, s. 83–86.

¹⁰³ Hans Schröder, *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart*, Bd. 3, (Hamburg 1857), s. 220–232.

¹⁰⁴ *Republicaner* finns tryckt i L. v. H*. *Vermischte Schriften* (Hamburg 1770), s. 295–330. Den trycktes först i Hamburg 1754 och översattes till franska samma år och 1756 till svenska. Heß konstaterade själv att den franska översättningen är bra men att den svenska är dålig. Den andra tryckta tyska upplagan är från 1762. *Der Republicaner* cirkulerade också

*Hamburg på 1730-talet.
Kopparstick av Christian
Fritzsch.
Eckart Kleßmann,
Georg Philipp Telemann
(Hamburg 2004).*

Hamburg. Skriften handlar om hur farligt det är om en person får för mycket makt i riket. I *Der Republicaner* debatterar två romare, P. Valerius och C. Claudius, med varandra om huruvida det republikanska eller det monarkiska styrelsesättet är bättre, och om konsuln borde ha större makt i förhållande till senatorerna. Heß, liksom Claudius, föredrar det republikanska styrelseskicket. *Der Republicaner* är ett av de skarpaste tyskspråkiga angreppen mot den absoluta staten på 1700-talet.¹⁰⁵ Trots att Heß skriver att han inte hade någon bestämd stat i tankarna när han skrev satiren är det klart att hans skrift påverkades av förhållandena i Sverige.¹⁰⁶ Heß åsikt var att man skulle försvara riksrådet gentemot försök att öka kungens makt.¹⁰⁷ Skriften var inte en kritik av Sverige, utan snarare en indirekt kritik av de tyska furstedömena. Trots Heß försvar av "Senatoren" var förhållandet mellan Heß och det svenska riksrådet inte alltid harmoniskt. Heß satiriska stil i *Briefe, den gegenwärtigen Zustand von Schweden betreffend* (1756) gick för långt enligt det svenska riksrådet.¹⁰⁸ Heß måste rymma från Stralsund till Altona.

som handskrift i Sverige redan 1754. Se Ingemar Carlsson, *Fribetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi* (Göteborg 1967), s. 96. Det finns också en modern edition i Günter Grimm (hrsg.), *Satiren der Aufklärung* (Stuttgart 1975), s. 67–88.

¹⁰⁵ Grimm, *Satiren*, s. 246

¹⁰⁶ Heß, *Republicaner*, s. 296. "Ich habe bey diesem Aufsatze keinen gewissen Staat im Sinne gehabt."

¹⁰⁷ Heß, *Republicaner*, s. 297. "Es giebt gewisse Leute, welche die Mündigkeit unserer Senatoren gemählert und die Gewalt des Consuls erweitert haben wollen."

¹⁰⁸ Burius, *Ömhet om friheten*, s. 239.

Heß försökte gottgöra sitt misstag. Från hans penna härstammar *Vertheidigung für die schwedischen Herren Reichsräthe, welche zu der Theilnehmung am Kriege gerathen haben*, i vilken han försvarar riksrådet som hade beslutat om krig. Han återkom till samma tema som i *Der Republickaner* i sin kommentar av Justis *Von der Cultur der Oberfläche der Länder*. Heß *Betrachtungen über das elfte Stück von des Herrn von Justi sogenannten neuen Wahrheiten zum Vortheile der Naturkunde und des gesellschaftlichen Lebens des Menschen, durch welche die Freyheit der schwedischen Reichsraths wider Uebelgesinnte vertheidiget werden* (1760/61), som inte bara har ett långt namn utan också är utförlig i andra avseenden. Skriftens samtliga 131 sidor behandlar i praktiken sidorna 514–527 av Justis skrift. Heß tillkännagav att hans syfte var att svara Justi som en fri svensk, ”als ein freyer schwedischer Mann” och att visa att Justi om någon var en slav.¹⁰⁹

Heß ger oss en värdefull antydan om möjliga källor till studiet av Justis tankar om Sveriges författning. Han berättar att ”dieser Verräther des Vaterlandes die stinkende Pfütze gewesen ist, aus welcher der Herr von Justi geschöpft hat”. Justis informant var en person av hög härkomst som hade verkat som lagman i Sverige innan han hade blivit dömd till döden av ständerna. Denna fäderneslandets bedragare hade lyckats fly, men senare hade hans egen elakhet blivit hans död. Enligt Heß behövde hans namn inte nämnas eftersom stora hjältar och förbrytare var lätta att känna igen på basis av sitt agerande.¹¹⁰ Den svenske lagman som Heß syftade på var Eric Wrangel (1721–1760), en av de mest betydande personerna inom hovpartiet.¹¹¹ Han hade varit friherre och lagman på Gotland sedan 1749. Wrangel stödde planerna på att förstärka kungamakten, men han var inte en anhängare av enväldet. Framför allt ville han inskränka ständernas och rådets makt. Som ivrig mösspartist ansåg han att hattpartiet tyranniserade landet. Han ledde oppositionen mot hatträdet vid 1751 års riksdag och tog aktivt del i revolutionsplanerna 1756. Wrangel var tvungen att fly Sverige redan i februari 1756, först till Norge och vidare till Hamburg i april 1756. Orsaken till att Wrangel kom att mista liv, ära och gods hade att göra med skriften *Svea rikets tillstånd*, trots att han aldrig

¹⁰⁹ Ludwig von Heß, *Betrachtungen*, s. 334.

¹¹⁰ Heß, *Betrachtungen*, s. 334–335

¹¹¹ Hovpartiet var en ny faktor inom den svenska politiken. Det kan sägas att hovpartiet blev synligt i revolutionsförsöket 1756. Medlemmarna i gruppen var rekryterade främst från högadeln. Avsikten var att stärka kungens makt i riket. Se Michael Roberts, *The Age of Liberty. Sweden, 1719–1772* (1986), s. 124.

medgav författarskapet. Också Wrangels andra flygblad *Constans Sincerus, Mössörnas Testamente, Budkasta* bekämpade såväl *Ärlig Svensk* och hatträdet som ämbetsmannaväldet. Wrangel, som var en skicklig talare, värvade också anhängare på sina talarresor. Han fortsatte sin verksamhet som författare även i exil. År 1761 anlände Wrangels skrift *Schwedische Anekdoten* till Sverige. Man ville döma författaren, men det var redan för sent.¹¹² Hans far Eric Wrangel (1686–1765) berättar i sin självbiografi: ”1760 den 4 Januarij har min olycklige Son Lagmannen Eric Wrangel, ändat sin usla lefnad, i Hamburg, genom en svår bröstsiuka och hosta, som förorsakade en blodstörtning, och iag måste än lefva at utdricka denna kalken.”¹¹³

Heß anmärkning om att Wrangel var Justis källa är trovärdig. Wrangel och Justi hade en gemensam kontaktperson i Hamburg. Wrangel försökte skapa kontakter med den preussiska utrikesledningen via Hecht, den preussiske residenten i Hamburg. Det lyckades han med under hösten 1758.¹¹⁴ Hecht var också Justis kontaktperson, och det var med honom han förhandlade om sin flytt till Berlin. Sannolikt hade Justis karriär som preussisk propagandasribent också inletts enligt en överenskommelse med Hecht.¹¹⁵ Både Justi och Wrangel angrep *En ärlig Svensk*, påstod att riksrådet regerade landet aristokratiskt, kritiserade hattpartiets tyranni och påstod att en verklig patriot i en sådan situation valde kungens sida. Heß vistades i Hamburg samtidigt som Wrangel och Justi, och torde ha varit väl informerad. Heß kallar i två repriser Wrangel Justis ”Client”.¹¹⁶

Efter att Heß hade definierat vem hans motståndare var angav han sin uppgift: att ge ett riktigt begrepp om den svenska friheten (”von der Schwedischen Freyheit einen richtigen Begriff machen”).¹¹⁷ Heß ifrågesatte Justis uppfattning om Montesquieus klimatlära.¹¹⁸ Enligt Heß rådde det inget tvi-

¹¹² Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (Stockholm 1986), s. 97.

¹¹³ Eric Wrangel, *Kort berättelse om min, Eric Wrangels usle lefnad*, Handlingar rörande Skandinaviens historia 26 del (Stockholm 1843), s. 302–352, s. 351.

¹¹⁴ Olof Jägerskiöld ’Erik Wrangel och den preussiska utrikesledningen 1758–1760’, *Personhistorisk Tidskrift* (1936), s. 163–172.

¹¹⁵ Ingrid Mittenzwei, *Preussen nach dem Siebenjährigen Krieg Auseinandersetzungen zwischen Bürgertum und Staat um die Wirtschaftspolitik* (Berlin 1979), 223–224.

¹¹⁶ Heß, *Betrachtungen*, s. 366, 400.

¹¹⁷ Heß, *Betrachtungen*, s. 336.

¹¹⁸ Heß, *Betrachtungen*, s. 351–357.

vel om att klimatet påverkade fliten och andans kraft (*geistes Kräfte*). Klimatet var inte den enda faktor som påverkade vår kropp och själ, men det hade inte heller Montesquieu påstått. Det kalla klimatet i Norden hade i alla fall gjort nordborna starka och flitiga. ”Mittägigen” var inte intresserade av frihet eller av rikedom på samma sätt som nordborna och de hyste inte samma hat mot all trældom som nordborna. Heß påstod att ”[d]ie Freyheit ist ein Erbguth der nordischen”.¹¹⁹ Inte ens brännvin hotade den nordiska friheten, det var möjligt att männen dagligen tog fyra eller fem supar, men de gjorde det mot kylan och det hade en hälsosam inverkan. Dessutom anmärkte Heß att det inte var sant att kvinnor söp lika mycket som män. Eftersom nordiska män särskilt intresserade sig för sin frihet, hade de skapat en författning som stödde friheten. Heß ansåg att Justi hade missförstått Sveriges grundlagar på samma sätt som han hade missförstått klimatläran. Han menade att Justi inte borde ha kritiserat Sveriges författning eftersom han inte hade ordentliga kunskaper om den.¹²⁰ Eftersom de felaktigheter som fanns i Justis text var förolämpningar gentemot hela den svenska nationen och gentemot ständernas frihet, måste Justis fel vederläggas ett i taget.¹²¹

Heß påpekade att debatten i huvudsak handlade om maktfördelningen.¹²² Han godkände nästan alla av Justis premisser men tolkade Sveriges författning så att den påminde om Montesquieus idealmodell. Den lagstiftande makten hörde till de maktägande ständerna. I några särskilda fall kunde kungen tillsammans med rådets råd utfärda förordningar. Den verkställande makten hade ständerna överräckt åt kungen och rådet. Heß anmärkte att riksrådet regerade tillsammans med kungen och inte ensamt, så som Justi påstod.¹²³ Den dömande makten underställdes kungen, dels ensamt, dels enligt anvisningar från rådets råd. Heß erkände att riksdagen enstaka gånger hade tagit över den dömande makten och dömt landsförrädare till döden, men att dessa fall (bl.a. Görtz och Lewenhaupt) var undantag som krävt ett snabbt agerande. På det sättet hade man undvikit onödig uppståndelse och besparats från allt för mycket blodsutgjutelse.

¹¹⁹ Heß, *Betrachtungen*, s. 455–456.

¹²⁰ Heß, *Betrachtungen*, s. 336, 375.

¹²¹ Heß, *Betrachtungen*, s. 335, 336.

¹²² Heß, *Betrachtungen*, s. 380; Heß detaljerade analys av maktfördelning i Sverige i *Betrachtungen*, s. 376–388.

¹²³ Heß, *Betrachtungen*, s. 370.

Enligt Heß var Sveriges grundlagar på bästa möjliga vis lämpade för att upprätthålla balansen mellan ständer, råd och kung, och i lagen skyddade friheten mot all "Eigengewalt und Inpedence". De tre makterna var i bästa möjliga balans i Sverige. De var alla beroende av varandra. Senaten (riksrådet) kontrollerade kungen, senaten kontrollerades av ständerna och ständerna av grundlagen och av de efterföljande ständerna. Detta resulterade i en jämvikt som saknade like. Heß gick så långt att han påstod att det aldrig tidigare funnits en författning som förhindrat både enskilda personers självsvåld och övergrepp från ämbetsmännen. De svenska författningarna förhindrade att friheten missbrukades och motverkade folkets vilda passioner.¹²⁴

Enligt Justi gynnade de rådande maktförhållandena i Sverige aristokratin. Heß medgav att Justi hade rätt i att adelsstyre är mycket dåligt om det inte begränsas. Dock ansåg han att detta inte gällde Sverige.¹²⁵ Heß prisade ändå rådet och påstod att Sverige hade ett *Senat-Kollegium*, vilket man inte hade haft sedan Romerska rikets blomstringstid.¹²⁶ Rådsherrarna var inte valda av riksrådet självt, utan av ständerna. Därför kunde riksrådet inte härska despotiskt, eftersom det var förpliktat att ge "Rede und Antwort" åt riksständerna, d.v.s. att riksrådet var ansvarigt inför ständerna.¹²⁷ Heß stödde sin argumentering genom att hänvisa till händelserna under riksdagen 1738.¹²⁸ Då hade hattpartiet "avsatt" impopulära riksråd som inte åtnjöt partiets gunst. I själva verket kände 1720 års författning ingen avsättning p.g.a. politiskt ansvar. Riksdagen måste ha en statsrättslig grund att avsätta ett riksråd.¹²⁹ Men under frihetstiden blev avsättningarna politiska till sin natur.¹³⁰ Eftersom riksdagen agerade som domstol, kunde ständerna hålla uppsikt över riksråden.¹³¹

Egentligen delade såväl Heß, *Ärlig Svensk* som Justi Montesquieus frihetsbegrepp. Deras åsikter om hur friheten skulle bevaras var dock olika. De

¹²⁴ Heß, *Betrachtungen*, s. 387–388.

¹²⁵ Heß, *Betrachtungen*, s. 340.

¹²⁶ Heß, *Betrachtungen*, s. 421.

¹²⁷ Heß, *Betrachtungen*, s. 403.

¹²⁸ Heß, *Betrachtungen*, s. 342, 380.

¹²⁹ Nordin, "Von "fremder Unterdrückung", s. 151–152.

¹³⁰ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 85–89.

¹³¹ Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 60. "Konstruktionen med licentiering av riksråden kom i regelbundet bruk från och med riksdagen 1738–39. Önskade rådsherrar fräntogs på så sätt sina fullmakter, men behöll den formella riksrådsvärdigheten. [- -] även om det inte genast stod klart för samtiden hade en form av parlamentarism därigenom införts."

ansåg alla att friheten skulle begränsas så litet som möjligt och att friheten alltid var lagbunden. Oenigheterna gällde frågan hur litet så litet som möjligt var och vems frihet som borde begränsas mest. *En ärlig Svensk* och Heß betonade enväldets faror. Justi lutade mer åt balansideologin och betonade att om kungen var för svag gick balansen förlorad. Han var bekymrad över att adeln och aristokratin hade för mycket makt i Sverige. Därmed anticiperade Justi Nordencrantzs senare åsikt om att man kanske hade gått för hastigt till väga då man skapade lagen mot absolutismen, och glömt att tyranni kunde växa fram även på andra sätt. Nordencrantz skrev att även Montesquieu hade gjort detta misstag. I Sverige hade den verkställande och den lagstiftande makten blandats ihop, då den senare inte längre var i kungens händer.¹³² Den största skillnaden mellan Justi och Heß är hur de betraktade kungens roll. Justi trodde att en maktbalans inte var möjlig utan kungens vetorätt. Justi var av den åsikten att Sveriges kung enbart var en slav under en överlägsen fraktion som samtidigt hånade hans namn. Han hade mindre frihet än den obetydligaste av hans undersåtar.¹³³ Heß försökte kontra Justis kritik genom att bevisa att den svenske kungen var friare och lyckligare än någonsin förut. I Sverige kunde alla njuta av friheten, inte bara kungen. Enligt Heß hade riksrådets omsorg gjort kungen lycklig. Man hade inskränkt kungens makt så mycket att folkets frihet var försäkrad. Så upprepade Heß sin uppfattning om kungens frihet. Hans frihet måste vara inskränkt så litet som möjligt, och alltid bunden till lagen. Han påstod att en sådan inskränkning kunde göras utan att monarkin blev mindre mäktig, och utan att den i sig hotades. Kungen måste bara vara vis och rättsinnig så att han kunde försvara säkerheten och friheten, oinskränkt makt var inte nödvändig för den här uppgiften.¹³⁴

Heß ansåg att Justis krav på att fursten måste ha rätt att hindra både den lagstiftande och den dömande makten om de handlade tyranniskt eller agerade mot statens välfärd var omöjligt. Enligt Heß skulle sådana rättigheter endast leda till att kungarna ytterligare skulle försöka öka sin makt, vilket skulle resultera i att riksdagen miste sin makt. Heß påpekade att likadana argument hade blivit uttryckta år 1680. På den tiden hade man fordrat att kungen måste ha mer makt i förhållande till senaten. Men faran var att om kungen handlade mot rikets välfärd kunde ingenting göras, eftersom folkets

¹³² Peter Hallberg, *Ages of Liberty*, s. 177.

¹³³ Justi, *Neue Wahrheiten*, s. 526.

¹³⁴ Heß, *Betrachtungen*, s. 457.

frihet redan blivit påtrampad.¹³⁵ Resultatet skulle vara att kungen fick oinskränkt makt, vilket hade skett efter 1680. Heß kunde inte förstå hur kungen kunde ha rätt att sätta stopp för den lagstiftande eller dömande makten och samtidigt inte äga rätten att agera mot statens välfärd, vilket Justi hade påstått. Enligt Heß var detta inte ett rimligt krav. Det var inte sannolikt att kungens samvete alltid skulle leda honom att agera rätt.¹³⁶ Här tog Heß ställning mot Adolf Fredrik som vägrade stadfästa de rådsbeslut som stred mot hans samvete. Både rådet och Heß betonade att riket skulle styras enligt lagen och inte enligt kungens samvete.¹³⁷ Heß följde den republikanska teorin om fria stater. Som Quentin Skinner har gjort gällande, enligt republikansk tradition: "The institution of the veto takes away the independence of the parliament, making it subject to, and dependent on, the will of the king." T.ex. Milton "is objecting not to the exercise but to the very existence of the royal veto".¹³⁸ Enligt den republikanska uppfattningen får friheten inte vara beroende av en persons, d.v.s. kungens, vilja.

Heß förnekade inte direkt att korruption förekom i Sverige. Han nöjde sig med en ironisk anmärkning: varför hade hoven i Berlin och London inte lyckats köpa ständernas röster på de senaste riksdagarna om det var så lätt?¹³⁹ Heß förnekade inte heller att det fanns fraktioner i Sverige, men avundsjuka (*Eifersucht*) var för en republik ett nödvändigt ont. Avundsjukan garanterade att friheten förblev intakt, och var därför en lycklig nödvändighet.¹⁴⁰ Här hade Heß egentligen missförstått Justi. Justis avsikt var inte att förneka den legitima egennyttans positiva inverkan på samhället. Det här kan vi se t.ex. i Justis syn på livegenskap.

¹³⁵ Heß, *Betrachtungen*, s. 428, 434.

¹³⁶ Heß, *Betrachtungen*, s. 425, 431. Diskussionen om kungens samvete har att göra med kampen mellan Adolf Fredrik och rikets råd speciellt i början av 1750-talet. Se Wolff, 'Pro patria', s. 51: "Adolf Fredrik menade att han måste följa sitt samvete och därför inte kunde stadfästa de rådsbeslut som han fann motbjudande. Rådet hävdade då att riket inte kunde styras efter kungens samvete, utan skulle styras enligt lagen."

¹³⁷ Wolff, 'Pro patria et libertate', s. 51–52.

¹³⁸ Quentin Skinner, *Liberty before Liberalism* (Cambridge), s. 52.

¹³⁹ Heß, *Betrachtungen*, s. 419.

¹⁴⁰ Heß, *Betrachtungen*, s. 365.

Slutsatser

Tore Frängsmyr har gjort gällande att varje gång nya läror introducerades i Sverige, främst Montesquieus maktfördelningsteori, anpassades de alltid till det rådande politiska systemet. Det svenska systemets företrädare bestämde hur de nya idéerna skulle tolkas.¹⁴¹ Pentti Virrankoski har däremot betonat att Montesquieus teori framför allt användes som ett argument för att stöda kungamakts förstärkning.¹⁴² Båda yttrandena är väl grundade. Maktkampen mellan kung och råd gav stöd åt båda uppfattningarna. De som ville ge mer makt till kungen tillämpade Montesquieus maktfördelningsteori för att legitimera författningens förändring.

Justi hörde till dem som använde Montesquieus teorier till att försvara en stark kungamakt. Justi hade sannolikt påverkats av en representant för hovpartiet, Erik Wrangel. Maktfördelningsteorins framgång i 1760-talets Sverige kan i sin tur ha påverkats av Justi. Scheffer föreslog i sitt författningsförslag (1764), som var grundat på maktfördelningsprincipen, att kungen borde kunna hävda sig gentemot ständerna. Men när mössorna tog makten 1769 blev förslaget bortglömt. Det härskande partiet var inte längre berett att ge kungen mer makt.¹⁴³ Heß försökte rättfärdiga de existerande förhållandena och hattpartiets maktställning med hjälp av maktfördelningläran. Hans tolkning visade hur teorin om maktfördelning kunde anpassas till systemet. Enligt honom fanns det redan en perfekt balans mellan ständer, råd och kung.

Avsikten med denna uppsats har varit att visa att då debatten mellan kung och råd – en svensk debatt som samtidigt var en europeisk debatt – avspeglades i en tysk kontext och på det tyska språket blev resultaten intressanta. Utgående från en kritik av den svenska författningen utvecklade Justi den första tillämpningen av maktfördelningsteorin på tyska som var baserad på Montesquieus idéer.¹⁴⁴ Han fortsatte att reflektera över samma frågor också i sina senare böcker. Heß å sin sida uttryckte den skarpaste kritiken av abso-

¹⁴¹ Tore Frängsmyr, *Svensk idehistoria: bildning och vetenskap under tusen år* (Stockholm 2000), del 1, s. 210.

¹⁴² Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius. Demokraattinen poliitikko valituksen vuosisadalta* (Porvoo 1986), s. 82.

¹⁴³ Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta* (Porvoo 1999), s. 397–399; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, s. 538.

¹⁴⁴ Dreitzel, *Absolutismus und Ständische Verfassung*, s. 105–106; Dreitzel om maktfördelninglära i Tyskland: ”Sie war nicht neu innerhalb der deutschen Diskussion – im 17. Jahr-

lutismen på tyska (både *Der Republicaner* och *Betrachtungen*). Drivkraften i hans arbete var att försvara rådet mot kungen. Min avsikt har inte varit att bedöma frihetstidens författning och den svenska frihetens verkliga tillstånd, men man kan hävda att Justis och Heß skrifter reflekterar frihetstidens tvåfaldiga natur. Det är otvivelaktigt att Justis observationer om aristokratins suveränitet och uppblandningen av den verkställande och den lagstiftande makten i Sverige stämde. Å andra sidan fanns det i Sverige särdeles intressanta parlamentariska och republikanska praxis, t.ex. att ställa riksrådet till svars genom en rättsprocess.

I och med den gustavianska revolutionen 1772 förändrades mycket. Precis som Justi beskrev Gustaf III frihetstidens statsform med beteckningen ”den aristokratiska despotismen”, vilken inte inbegrep ”sann frihet”.¹⁴⁵ Inom den gustavianska historieuppfattningen, som kom att bli härskande, har Justis åsikter varit mer populära än Heß. *Tidningar Utgifne i Upsala* (1778) skrev t.ex. om Justis bedömning av det svenska regeringssättet att hans ”omdöme om vårt förra Regeringssätt war icke angenämt, då det fälades. Men utgången har wisat, at den försmädaren i åtskilligt icke hade så orätt”.¹⁴⁶ Wieselgren ansåg att Justi otvivelaktigt hade träffat några av de svagaste punkterna i frihetstidens författning. Det tydligaste beviset var att gustavianska reformer var riktade mot samma missförhållande som Justi hade kommenterat. Danielson-Kalmari påstod ännu år 1932 att Justi satt den bild som *Ärlig Svensk* ger om svenska friheten i rätt ljus.¹⁴⁷ Heß tolkning representerar däremot förlorarnas historia.

Justi levde inte länge nog att se Gustaf III:s revolution. Tack vare sina tjänster till det preussiska hovet kom Justi att åtnjuta hovets gunst. Sedan våren 1760 dateras hans skrifter i Berlin. Men det var först 1765 som Justi fick den position som han länge hade eftertraktat, nämligen som *Berghaupt-*

hundert wurde Henning Arnisaeus oft angeführt als Vertreter der Auffassung, daß in einer »monarchia mixta« die »majestas« in ihre »partes potenciales« aufgelöst und auf verschiedene Institutionen und Träger verteilt werden könne. [...] Doch gab die Autorität Montesquieus dieser Konzeption eigentlich erst Gewicht.”

¹⁴⁵ Henrika Tandefelt, *Gustaf III inför sina undersåtar. Konsten att härska och politikens kulturhistoria* (Helsingfors 2007), s. 136, s. 25–26, s. 10; fotnot 17; <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-3916-4>; se även Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors 2008), s. 38, 140–141.

¹⁴⁶ Citerat i Wieselgren, ’En samtida kritik’, s. 208.

¹⁴⁷ Danielson-Kalmari, *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämä*, s. 317.

mann. Justis syn hade blivit dålig p.g.a. av starr. Fredrik den store deklarerade att Justi har huvudet och att han själv ska ge honom ögonen ("Er hat Kopf, Augen will ich ihm geben").¹⁴⁸ Snart efter sin utnämning fick Justi dock mäktiga fiender, och redan 1768 blev han arresterad och anklagad för att ha missbrukat statens egendom. Processen mot Justi hade ännu inte avslutats när han år 1771 dog blind i fångenskap. Justis faktiska skuld har aldrig kunnat fastställas.

Det må vara att Justi hade kontakter till hovpartiet, men det var Heß som lyckades knyta kontakter med det svenska hovet. Heß *Staatsschriften* som trycktes 1772 visar hur han hade ändrat åsikt. Enligt Heß hade det svenska regeringssättet förlorat sin ställning. De demokratiska och de aristokratiska elementen var inte längre i jämvikt med de monarkiska elementen. Heß ansåg dock inte att aristokratin var ansvarig för detta. Framför allt var det bondeståndet som hade rubbat jämvikten. För den vanlige mannen var det allt för lockande att ha en ställning i regeringen, och därför kunde man inte hålla dem i styr. Den personliga fördelen gick före den allmänna välfärden.¹⁴⁹ Heß uttryckte sin beundran för Sveriges nya regeringsätt i sin *Schwedisches Staatswerk*¹⁵⁰ som han sannolikt skrivit på beställning av det svenska hovet. År 1775 blev Heß dekorerad med Nordstjärnan.¹⁵¹ Det är ödets ironi att Heß dog i Berlin 1784 som ett respekterat preussiskt statsråd.

¹⁴⁸ Wolfgang Burgdorf, 'Johann Heinrich Gottlob von Justi (1720–1771)'; Heinz Duchhardt (hrsg.) *Europa-Historiker: Ein biographisches Handbuch* (Göttingen 2006), s. 51–78, s. 52.

¹⁴⁹ Ludwig von Heß, *Staatsschriften* (Frankfurt 1772), s. 312. "Das ist die Frucht davon, daß die schwedische Regierungsart ihre Haltung verloren hat, oder, daß der demokratische und aristocratische Theil nicht in dem gehörigen Gleichgewichte gegen den monarchischen geblieben ist. Für den ordinären Mann ist der Antheil, welchen er an der Regierung hat, zu verführerisch, als daß er sich lange in den gehörigen Schranken erhalten könnte, und das allgemeine Wohl seinem persönlichen Vortheil vorziehen sollte."

¹⁵⁰ Ludwig von Heß, *Schwedisches Staatswerk* (Leipzig 1773).

¹⁵¹ Grimm, *Satiren*, s. 245.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE

Postmodernismen och historieförskrivningens praktik

ALEKSANDER KAN

Personer intresserade av historia, särskilt av historieförskrivning och historieteori, har knappast missat den diskussion i artikel- och bokform som ägde rum i Västeuropa och i USA under senare hälften av det förra seklet, ungefär fr.o.m. 1970-talet. Parterna kallade sig postmodernister och poststrukturalister å ena sidan och empiriker å den andra. Denna omfattande diskussion pågick längre än den berömda tyska historism-debatten vid föregående sekelskifte.¹ Likväl tror jag att den nya tvisten ägnades för lite uppmärksamhet i Nordeuropa, i alla fall före år 2000, och särskilt i de svenska historikermiljöerna.² Min avsikt med den här uppsatsen är att ge en översikt över debatten och precisera min egen position.³ Mitt syfte är dock inte alls att värva nya anhängare eller motståndare till postmodernismen, utan att återuppliva intresset för historieförskrivningens teoretiska frågor bland tidskriftens läsare, inte minst de studerande. Uppsatsens begränsade omfattning tvingar mig att utelämna vissa viktiga delfrågor – den s.k. språkliga (lingvistiska) vändning-

¹ Om denna dispyt se Matti Viikari, *Die Krise der "historistischen" Geschichtsschreibung und die Geschichtsmethodologie Karl Lamprechts* (Helsinki 1997).

² Jfr t.ex. Rolf Torstendahl, "Thirty- Five Years of Theories in History", *Scandinavian Journal of History* 25 (2000), s. 1–26.

³ Georg G. Iggers & Q. Edward Wang (with contributions from Supriya Mukherjee), *A Global History of Modern Historiography* (London and New York 2008). Mitt ställningstagande framkom inte i min recension av boken i fråga (se *HTF* 4/2008).

en, den nya kulturhistorien och postmodernismens spridning utanför den västliga världen. Av olika skäl, främst språkliga, går jag inte in på finländska historiefilosofiska studier i postmodernistisk anda.⁴

Sambälleliga förutsättningar och orsaker

Utgången av det andra världskriget lämnade ett starkt avtryck inom historieskrivningen. Den rasistiska och militaristiska historieskrivningen förbjöds av segermakerna och försvann. Den borgerliga centern eller den socialdemokratiska vänstern trängde så småningom tillbaka den konservativa högern (också i Sverige och i Finland). Tonen inom den sociala och ekonomiska historieforskningen angavs av den franska Annales-skolan och i USA av forskare inom socialhistoria och ekonomisk historia (de s.k. kliometrikerna), vilka gärna lånade forskningsmetoder från ekonomer och sociologer. Också i Storbritannien angav den sociala historien tonen och inneslöt den marxistiska flygeln, vilken (liksom i Frankrike och i Italien) var avgjort starkare än i USA. I Västtyskland kom vänstervridningen bland historiker något senare, efter 1960: den kända Fischer-striden om kejsartyska målsättningar i det första världskriget blev brytningen med den konservativa adenaerska eran. Den s.k. Bielefeld-skolan, d.v.s. de kritiska socialhistorikerna, utgjorde en ny och fruktbar strömning.⁵

Nittonhundralets första mer eller mindre fredliga kvartssekel med den långvariga gynnsamma konjunkturen lät statsmakerna generöst finansiera arkeologernas utgrävningar och etnologernas fältarbete. Särskilt etnologin uppvisade betydande framgångar tack vare den franska strukturalismens teoretiska innovationer (Claude Lévi-Strauss). Litteraturhistorien, också den sovjetiska (först i Sovjetunionens västliga utpost Estland⁶) tillägnade sig den unga semiotikens landvinningar. Stalins bortgång 1953 och den kulturella destaliniseringen i Sovjet ("tövädret") efter det regerande partiets historiska 20:e kongress lämnade dörren på glänt till en växelverkan mellan det borgerlig-demokratiska samhället i väst och det auktoritära poststalinska socia-

⁴ Kalle Pihlainen, *Resisting History. On the Ethics of Narrative Representation* (Turku 1999); Mika Pekkola, *Ulkokohtainen tieto ja sisäistetty totuus. Tutkivan subjektin suhde tutkimukseensa tulkitsevissa tieteissä*, HAik 106 (2008:2), s. 178–188.

⁵ Här enligt den postsovjetiska ryska universitetsläroboken i historiografi, I. P. Dementiev & A. I. Patrusjev (red.), *Istoritjeskaja nauka v XX veke* (Moskva 2002).

⁶ Jfr Tartuskolans grundläggare Jurij M. Lotman, *Universe of Mind. A Semiotic Theory of Culture* (London & New York 1990); Jurij M. Lotman, *Kultursemiotikk* (Oslo 2008).

listiska samhället i öst. Detta positiva skifte överlevde även senare konservativa svängningar inom enstaka socialistiska länder, också i Brezjnevs allt mer stagnerande Sovjet. Den franska strukturalismen och den anglosaxiska analytiska historiefilosofin hann under 1960-talet "smitta" Moskvahistoriker och bidrog till deras långsamma och dolda befrielse från marxism-leninismens konservativa bojer.

Den fristående västliga marxismen eller snarare den historiska materialismen (marxismen utan dess icke uppfyllda löften och förutsägelser) blev erkänd i väst och legaliserad i Centraleuropa och Fjärran östern efter att nazismen och den japanska militarismen krossats. Av den brezjnevska nomenklaturen blev den västliga marxismen dock ignorerad eller dömd som "revisionism". Denna *Western Marxism* återinfördes och utvecklades med framgång utanför den sovjetiska maktsfären. Den anpassades till både den demokratiska kapitalismens och den postkoloniala världens förhållanden, d.v.s. den moderniserades, utökades med nya begrepp och problem och befruktade i sin tur humaniora i Väst- och Centraleuropa, i forna brittiska besittningar (främst i Indien), i Japan och inte minst i USA.

Den övervägande delen av både borgerliga och kommunistiska humaniora kom implicit närmare varandra genom den gemensamma trossatsen, nämligen den i grunden positivistiska tron på natur- och samhällsvetenskapernas principiella enhetlighet. Dessutom hyste den socialdemokratiska vänstern och den eurokommunistiska "högern" ett underförstått hopp om att de båda sociala systemen skulle konvergeras och eventuellt smälta samman. Efteråt framstod 1950- och 1960-talet som modernismens blomstringstid även inom historieskrivningen, både den borgerliga och den marxistiska.

Dessa betydande och omfattande förändringar ledde till ett påfallande skifte i de euroamerikanska stämningarna och känslorna på 1970- och 1980-talet. Förutsättningarna uppstod gradvis och parallellt i kulturlivet, i samhället och i politiken, såväl nationellt som internationellt. En gedigen sammanfattning av de socioekonomiska förändringarna finner man i ett berömt verk av den amerikanske sociologen David Harvey.⁷ Till att börja med blev opinionen i slutet av 1960-talet enligt Harvey helt enkelt utled på den modernistiska arkitekturen. Dess "ahistoriska purism" och kosmopolitiska stil kändes plötsligt entonig, torr, standardiserad, opersonlig och högfärdig.

⁷ David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Cambridge 1991 reprinted).

1960-talet blev dock senare i väst berömt framför allt tack vare sin, för att citera den brittiske historikern Marwick, ”kulturrevolution”.⁸ Termen, uppenbart lånad från Maos Kina, hade i väst en helt annan betydelse än i Maos röda bok, nämligen den demokratiska rörelsens landvinningar inom politisk kultur. Vid första anblicken hade studenternas kulturradikala upplopp föga att göra med historieskrivningen. Proteströrelserna bland studenterna framför allt i USA var riktade mot Vietnamkriget, och i Frankrike riktades de mot auktoritära rutiner i studenthem och i högskolor över huvud taget. Rörelserna leddes av den brokiga och energiska nya vänstern – politiska partier och grupperingar mellan sovjettrogna kommunistpartier och västeuropeiska, till större delen NATO-trogna, socialdemokratier.⁹ Studentrörelserna beledsagades eller föregreps av löntagarnas olikartade viljeytringar och bidrog till demokratiseringen av det västliga högskoleväsendet samt de västliga arbetsrelationerna och fackföreningarna.¹⁰ USA inställde kriget i Indokina, och erkände därmed sitt första militära bakslag. Frågar man i dag f.d. ledare av den svenska studentrörelsen om orsakerna till och följderna av deras forna aktiviteter får man till svar: ”Jag vet inte.” Ändå var 1960-talets demokratiska rörelser i västvärlden inte alls resultatlösa. Vänstersvängningen höll sig kvar bland studenterna, inte minst de svenska och de finländska.

Den nya vänstern snarare oroade och t.o.m. avskräckte den konservativa brezjnevska ledarfalangen, som var in dragen i en allt skarpare konflikt med Maos Kina (konflikten resulterade i en väpnad gränssammanstötning 1969). Det demokratiska kommunistpartiet i Tjeckoslovakien drabbades av Warszawapaktens väpnade intervention i augusti 1968. Ryska stridsvagnar stoppade demokratiseringen av den regerande kommunismen i Centraleuropa, för att inte tala om i Sovjetunionen. Den praktiska marxism-leninismen visade sig ha blivit en återvändsgränd, och den diskrediterade sina teoretiska lärare från 1800-talet. Till en annan återvändsgränd – den här gången i det kommunistiska Kina – urartade Maos kulturrevolution. De regerande kommunistpartierna i bägge formerna – den sovjetiska och den kinesiska – stötte så småningom bort den europeiska intelligentian både i väst och i öst, vilket de demokratiska revolutionerna 1989 i Centraleuropa sedan visade. Denna

⁸ Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958–1974* (Oxford 1998).

⁹ Jfr senast Håkan Arvidsson, *Vi som visste allt* (Stockholm 2008).

¹⁰ Jfr Bernd Gehrke & Gerd-Rainer Horn (red.) *1968 und die Arbeiter. Studien zum ”proletarischen Mai” in Europa* (Hamburg 2007).

besvikelse spelade en roll i övergången från modernism till postmodernism. Den illegala dissidentrörelsen uppstod i Sovjet och i Centraleuropa och kvästes aldrig fullständigt. Den påföljande utvecklingen, både den ekonomiska och den politiska, en ny skärpning av det kalla kriget under det sena 1970-talet och det tidiga 1980-talet (Sovjets invasion av Afghanistan, en ny fas i kapprustningen, Solidaritetsrörelsen i Polen) bekräftade massornas besvikelse över sovjetkommunismen och dess ekonomiska skapelse – den östeuropeiska ”reella socialismen”, allt mer beroende av avancerad västlig utrustning och penninglån. Den påbörjade och tilltagande politiska och judiska emigrationen från Polen, Sovjet och dess satellitstater undergrävde allt starkare socialismens auktoritet och *image* i väst, inte minst inom den radikala intelligentian. Studenterna och deras ledare, både de politiska och de andliga, blev besvikna på de allmänt spridda politiska efterkrigsideologierna: den dominerande borgerliga – liberala – och den oppositionella kommunistiska.

Den demokratiska kapitalismen klarade 1970-talets oljekris och vann tio år senare det kalla kriget. Krigets huvudfråga – den tyska – blev löst till fördel för NATO. Sovjetunionen upplöstes av nya antikommunistiska ryska statsledare, och kapitalismen i sin vilda form samt den nationalistiska och religiösa, d.v.s. borgerliga, restaurationen slog på 1990-talet rot i de flesta f.d. sovjetrepubliker. Postmodernismen kom dock till i den framgångsrika och konsoliderade västliga världen. Den uppstod i ett högutvecklat postindustriellt samhälle med majoriteten av befolkningen i servicebranschen, och med en avantgarderoll inom utbildningen och vetenskapen i samhället.¹¹ Industriarbetare och lantbrukare utgjorde tillsammans i slutet av 1970-talet en allt mindre del av den aktiva befolkningen i de utvecklade länderna.¹² Numera är denna proportion ännu mer utpräglad. Den organiserade industriella arbetarklassen har blivit en minoritet i föregångsregionerna. Den är väl betald och har inte utan vidare något utpräglat intresse i en expropriering av industriföretagare och aktieägare, särskilt i och med att industriarbetare allt oftare äger aktier själva. Dessutom uppskattar samtliga sociala klasser demokratiska institutioner och sociala rättigheter, och därför saknas förutsättningar för en socialistisk arbetarrevolution. Sammanbrottet för den kommuniststyrda ”reella socialismen”, först i Östeuropa och sedan i majoriteten av Asiens och

¹¹ Se framför allt Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. III. *End of Millenium* (Maiden MA & Oxford 2000).

¹² Se tabell 2.4 i Harvey, *The Condition of Postmodernity*, s. 157.

Afrikas socialistiska länder, kom som en *post factum*-bekräftelse av marknads-ekonomins överlägsenhet.¹³

Socialismens konkurs frisläppte den internationella ekonomiska konsolideringsprocessen som hade börjat långt före den ryska oktoberrevolutionen. Den avbröts av denna revolution men återupptogs efter 1945 och med större kraft efter 1991. Den till att börja med nordamerikanska och numera globala finanskrisen 2008 undergräver inte alls det demokratiska välfärdssamhället, utan leder på sin höjd till ett tillfälligt bakslag för nyliberalismen. Statsmakternas räddningspaket till bankerna och stödet till småspararna innebär inte alls ett slut på marknadsökonomi och det privata ägandet.

Postmodernismen är, som sagt, den mest utbredda stämningen i den globaliserade kapitalistiska världen efter socialismens misslyckande.¹⁴ Den nya företeelsens sociala bakgrund har koncist beskrivits av den engelske marxistiske litteraturvetaren Fredric Jameson: ”den globala kapitalismens kulturella logik [...]. Det kunde inte finnas något annat än kapitalism. Det postmoderna var en dom över alternativa illusioner.”¹⁵

Postmodernismens framträdande och allmänna karaktär

Den nya termen postmodernism föddes och spreds i början av 1960-talet i västeuropeiska konstnärliga kretsar.¹⁶ Något senare kom ordet att användas av nordamerikanska litteraturvetare och kritiker. I ryskt språkbruk började termen förekomma först under det postsovetiska 1990-talet, likaledes inom litterär kritik. En övergripande, populär och illustrerad framställning av postmodernismen tillskrivs den amerikanske arkitekten Charles Jencks. Han framhäver pluralitetens idé i postmodernismen, ”nödvändigheteten att krossa gränser och blanda genrer”, som postmodernismens norm. Bakom olika ”post”-utvecklingar döljer sig post-modernisering, d.v.s. ett skifte mot en global, elektronisk kultur som drivs av världsekonomin och världskommunikationen.¹⁷ Den mest utförliga definitionen av postmodernismen ut-

¹³ Marcel van der Linden, *Workers of the World: Essays towards a Global Labor History* (Boston 2008).

¹⁴ För en gedigen marxistisk analys se Perry Anderson, *The Origins of Postmodernity* (London & New York 1989), passim.

¹⁵ Citerad i Linda Hutcheon, *The Politics of Postmodernism* (London & New York 1989) s. 179.

¹⁶ Hutcheon, *The Politics of Postmodernism*, s. 10.

¹⁷ Charles Jencks, *What is Post-Modernism?* (London 1996), s. 6–7.

formades av den kanadensiska litteraturvetaren Linda Hutcheon som framhävde det ”oundvikligt politiska” innehållet i postmodernismen, men också dess tvetydighet. Postmodernismen *både* installerar, stärker *och* undergräver, uppfordrar och uppmanar.

Den postmodernistiska kritiken av modernismen var till stor del självkritisk.¹⁸ Därför motsäger och undergräver postmodernisterna sig själva enligt Linda Hutcheon. Den postmodernistiska kritiken är ofta riktad mot det som vanligen uppfattas som något naturligt, självklart, och är med andra ord, enligt Hutcheon, ”denaturaliserande”. Man kommer ihåg nya svenska och engelska verk om *Heterosexualitetens historia*.¹⁹ Således är postmodernismen snarare en sinnesstämning, framför allt under respittiden mellan de vänstervidna kravallerna omkring 1970 och den radikal-islamiska terrorismens början i västvärlden 2001. Postmodernismen är snarare en ny kulturepok än någon bestämd, klart profilerad strömning eller riktning, den må ha varierande ideologisk anstrykning och politisk färg, den må representeras i flera kulturella former (litterära, visuella, auditiva), men dessa former är ändå alltid knutna till sociala och politiska relationer.²⁰

Postmodernisternas inställning till historien

Postmodernismen var alltså och är mycket bredare än historieskrivningen. Den engelska artikelsamlingen *Poststrukturalism and the Question of History* hjälper oss att klargöra relationen mellan poststrukturalismen – postmodernismens analytiska verktyg i humaniora och sociala vetenskaper²¹ – och historien.²² I inledningen behandlas till att börja med den avgörande skillnaden mellan poststrukturalism och strukturalism. Medan strukturalismen studerade och arbetade med synkrona strukturer, och medan den, främst inom lingvistik, ignorerade historien i sina rumsliga (*spacial*) modeller, återinför och uppmärksammar poststrukturalismen historien (s. 1). Deltagare i antologin kritiserar författare (marxistiska och icke-marxistiska), särskilt en amerikansk

¹⁸ Mer om den postmodernistiska inställningen till modernismen hos Hutcheon, *The Politics of Postmodernism*, s. 11–12, 23–29.

¹⁹ Pia Lasker, *Ett bidrag till heterosexualitetens historia* (Stockholm 2005).

²⁰ Hutcheon, *The Politics of Postmodernism*, s. 3, 7.

²¹ Victor E. Taylor & Charles E. Winquist (eds.), *Encyclopedia of Postmodernism* (London & New York 2001), s. 308–310.

²² Derek Attridge, Geoff Bennington & Robert Young (eds.), *Post-structuralism and the Question of History* (Cambridge 1987).

litteraturvetare, som är fientliga mot poststrukturalismen och tillskriver dess anhängare historiens likvidation eller i alla fall ”randomization” (s. 4 – från det engelska *at random*, på måfå, slumpvis).

Den deltagare (för övrigt den enda historikern) i antologin som hade undersökt historikernas forskningspraktik var Marc Cousins som, kännetecknande nog, var expert på socialvetenskaper (*social sciences*). Med utgångspunkt i poststrukturalismen undersökte han historien som en praktisk sysselsättning.²³ Humaniora överlåter sina objekt till historiker, som omgrupperar (*re-deploy*) dessa objekt som historia (*a history*). Historiska studier är fullt berättigade, och de ger oss historiska sanningar. Likväl angriper Cousins humanioras ”lärda frestelse” att ”historisera”, att vädja till historien, som liksom ”förmår säkra deras sanningar”. I verkligheten kan en historisk studie inte kringgå (*bypass*) eller lösa teoretiska problem, varken inom de övriga humanistiska ämnena eller sina egna. Den historiska undersökningen får inte hävda sig som ett klart, skilt (*distinct*) och privilegierat existenssätt (*mode of existence*) ”som rubbar, förskjuter, tränger undan de övriga humaniora”.²⁴ Cousins invänder som sagt inte alls mot den historiska studien, och förnekar inte dess betydelse. ”Allt som bestrides här är anspråken på att den historiska undersökningen förmår *lösa* problem inom humaniora [...]. Ty sådana anspråk kräver, men kan inte säkra en historiefilosofi, vilken skulle råda liksom en drottning över (av) humaniora.”²⁵ Ingen som helst teknisk skicklighet hos en historiker, ingen forskningspraktik som vill uppställa sina egna sanningskriterier kan ersätta en historiefilosofi.²⁶

Historien behöver stöd av de filosofiska kategorierna epistemologi och ontologi. Cousins angriper de empiriska historikerna, uppenbarligen menar han positivisterna, vilka ”under mer än hundra år har varit upptagna med att upprätta, skapa en historisk undersökning som en icke filosofisk praktik”. Att skilja forskningen och representationen av dess resultat från den påföljande reflektionen om dessa, att ställa undersökning som motsats till filosofi är meningslöst. Inga preferenser hos en enskild historiker är utan relevans för hans eller hennes forskningspraktik: teoretiska beslut är oundvikliga. Förr el-

²³ Mark Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', *Post-structuralism and the Question of History*, s. 126–136.

²⁴ Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', s. 127–128.

²⁵ Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', s. 128–129.

²⁶ Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', s. 129–130.

ler senare kommer empirikern att stöta på en filosofisk blind fläck.²⁷ Således har historisk forskning som alla andra typer av forskning bestämda teoretiska villkor, förutsättningar och bestämda följder. En historikers praktik saknar emellertid en egen allmän grund, ett underlag, en ”generell sanning av Historien”.²⁸ Utan ett teoretiskt (filosofiskt) ljus fastnar den empiriska historieforskaren bland obetydande företeelser och enskilda, ofta rentav banala, fakta.

Med andra ord saknar historien en privilegierad ställning bland humaniora, en ställning som *magistra vitae*. Historiker överträffar icke-historiker vad gäller kunskap om det förflutna, men detta vetande gör dem inte mer förutseende med hänsyn till framtiden. T.ex. deltog jag år 1991 i den nordiska historikerkongressen i Reykjavik. Mitt under sammanträdet kom beskedet om den kommunistiska statskuppen i Moskva. Som den enda deltagaren med ryska rötter blev jag ombedd att omgående kommentera händelsen. Som en välutbildad historiker med goda kunskaper om framgångsrika ryska ”statskupper från ovan” under kejsarinnorna Elisabeth och Katarina samt under Stalin och Chrusjtjov, uttryckte jag min fasta övertygelse om att triumferande kuppmakare torde fortsätta Gorbatsjovs försoningskurs gentemot västvärlden. Vid samma tid ringde min hustru, utbildad politolog, från Uppsala till sina skräckslagna ryska vänner i Moskva och lugnade dem: kupp-makarnas framgång skulle bli kortvarig, de var dömda att misslyckas. Inom kort fick hon rätt, medan jag blev tvungen att rätta mina historiskt grundade felaktiga antaganden.

Kritikernas professionella bakgrund

Inflytelserika postmodernistiska kritiker av historiker och historieskrivning har oftast sitt hemvist utanför facket. De är professionella filosofer, sociologer, litteraturkritiker och litteraturvetare med historiska intressen – Hayden White, Lyotard, Foucault, Derrida, Richard Rorty – vidare språklärare, t.ex. i Frankrike ”foucaultisten” Paul Veyne.²⁹ Keith Jenkins, författare till den allmänt använda brittiska postmodernistiska introduktionsboken i historia, var

²⁷ Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', s. 130.

²⁸ Cousins, 'The Practice of Historical Investigation', s. 134–135.

²⁹ Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie* (Paris 1971); Paul Veyne, *Foucault: Revolutionierung der Geschichte*. (Frankfurt/Main 1992). För en övertygande kritik av Foucaults historiska tänkande se Matti Peltonen, 'Michel Foucault'n historiallisesta ajattelusta', *HAik* 106 (2008:2), s. 167–177.

vid den tiden lektor vid West Sussex Institute of Higher Education.³⁰ Det är lämpligt att framhålla deras ideologiska brokighet: bland empirikerna (liksom bland deras kritiker) finns både marxister (t.ex. Perry Anderson) och anti-marxister (Arthur Marwick), t.o.m. politiskt konservativa personer (Geoffrey Elton). Debatten utspelar sig inte alls mellan ideologiska, d.v.s. indirekt politiska, motståndare.

En del av postmodernismens (i detta fall poststrukturalismens) förkunnare är filosofer med ett intresse för historiefilosofi och utan märkbart intresse för den egentliga historieforskningen. Bland dessa kan nämnas kanadensaren Jeffrey A. Bell³¹, amerikanerna Mathias Fritsch³² och Asher Horowitz³³ samt kulturskribenter som Vincent B. Leitch³⁴ och Hans Kellner³⁵. Den mest stridslystna europeiska postmodernisten är historiefilosofen Franklin R. Ankersmit, historieprofessor i Groningen.³⁶

En likartad ämnesmässig sammansättning iakttar man i kollektiva artikelsamlingar. De medverkande i den kända amerikanska antologin *Aims of Representation*³⁷, inte minst antologins utgivare, var språk- och litteraturvetare (sju av tio), en sociolog (engelsmannen Giddens), en filosof (fransmannen Lyotard) och en enda historiker (Mark Poster, expert på framför allt den franska marxismen). Den större och mycket senare antologin *Remaking Modernity* hade en annan författarsammansättning – de var alla sociologer (19 stycken).³⁸

³⁰ Keith Jenkins, *Re-thinking History* (London & New York 1991).

³¹ Jeffrey A. Bell, *The Problem of Difference: Phenomenology and Poststructuralism* (Toronto o.a. 1998).

³² Matthias Fritsch, *The Promise of Memory: History and Politics in Marx, Benjamin, and Derrida* (New York 2005).

³³ Asher Horowitz, *Ethics at a Standstill: History and Subjectivity in Levinas and the Frankfurt School* (Pittsburgh 2008).

³⁴ Vincent B. Leitch, *Postmodernism: Local Effects, Global Flows*, The Suny Series in Modern Culture (Albany 1996).

³⁵ Hans Kellner, *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked*, Rhetoric of the Human Sciences (Madison 1989).

³⁶ Franklin R. Ankersmit, *Historical Representation*, (Stanford 2001). Verket sammanfattar minst tre av Ankersmits tidigare böcker, bl.a. hans stencilerade avhandling *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language* (Groningen 1981).

³⁷ Murray Krieger (ed.), *The Aims of Representation Subject/ Text/ History*, Irvine Studies in the Humanities Volumes (New York & Guildford 1987).

³⁸ Julia Adams, Elisabeth S. Clemens & Ann Shola Orloff (eds.), *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology* (Durham & London 2005).

T.o.m. i den omtalade engelska antologin *Poststructuralism and Questions of History* deltog som sagt endast en professionell historiker.

Professionella historiker, särskilt i England och i Samväldet, vilka av postmodernisterna kallades empiriker, lät inte vänta på sina svar. De opponerade sig mot sina kritiker i tungt vägande böcker. Bland dessa historiker kan nämnas Keith Windschuttle.³⁹ Uppsatsens begränsade utrymme utesluter en närmare presentation av respektive författare.

Kritiska huvudpunkter. Det förflutna och historien

Postmodernisterna har som sagt fråntagit historien dess anspråk på en ledande ställning bland de humanistiska ämnena. Fackhistorikern har inte monopol på att resonera om det förflutna.⁴⁰ En utomståendes kritik kan återspegla och ge uttryck för humanisternas otillfredsställdhet med akademiska studier i historia.

Postmodernisterna har vidare yrkat på att man skall göra en skarp åtskillnad mellan det förflutna och dess framställning. I det svenska språkbruket är denna skillnad naturlig: ordet "historia" betyder just olika slag av historieberättande. En liknande åtskillnad finner vi i tyskan: *Geschichte* – det som har skett – och *Historie* som vetenskap. På engelska och på ryska täcker dock orden *history* respektive *istorija* både det förgångna och framställningen av detta. Låt oss samtycka med postmodernisterna: historia är en framställning av det förflutna, eller för att använda postmodernisternas älskningsuttryck – diskurs!

Fakta och deras tolkning. Skriftliga och muntliga källor

Förhållandet mellan fakta om det förflutna och den historiska interpretationen av dem utgör kärnproblemet inom historieteorin.⁴¹ Fakta får inte identifieras som eller reduceras till enskilda händelser eller enstaka fall. De mest betydande och vetenskapligt mest löftesrika fakta är produkter av ob-

³⁹ Keith Windschuttle, *The Killing of History: How a Discipline is Being Murdered by Literary Critics and Social Theorists* (Paddington Australia 1996).

⁴⁰ Keith Jenkins, *Re-Thinking History* (London & New York 1992), s. 26; F. R. Ankersmit, *Historical Representation*, (Stanford California 2001), s. 1; *Encyclopedia of Postmodernism*, ordet 'history'.

⁴¹ Faktafrågan behandlas utmärkt av den nederländske historikern Chris Lorenz, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln & Weimar 1997), Kap. III.

servationer och interpretationer. De flesta fakta och framför allt de viktigaste känns igen genom skriftliga primärkällor. Men stämmer detta för *allt* det förgångna, vilket de historiskt intresserade postmodernisterna vill få oss att tro? Nej och åter nej: de glömmet eller försummar händelser, företeelser och hela processer som *nyligen* ägde rum och har iakttagits av oss själva eller av våra samtalspartner. Egna minnen eller pålitliga berättelser, alltså muntliga primärkällor, kan här väga tyngre än skriftliga och tryckta.⁴² Postmodernisterna blandar ihop den för levande generationer mer eller mindre likgiltiga massan av fakta från förgångna tider med nya, verkliga relevanta och viktiga fakta. Det är också dessa som förvanskas och anpassas, huvudsakligen efter de maktägandes behov. Till skillnad från de professionella historikerna, som studerar ursamhället, antiken, medeltiden eller tidigmodern tid, intresserar sig icke-historiker, d.v.s. den stora allmänheten, först och främst för det som skett nyligen, för samtidshistorien.

Alla, särskilt forskarna själva, vet hur svårt det är att inse meningen med och förklara det som har skett för länge sedan, särskilt under försvunna civilisationer. Detta inser postmodernisterna till fullo, t.ex. den ovan nämnde Keith Jenkins. Dock blandar de ihop olika slags svårigheter. Det är *en* sak att rekonstruera och begripa historien som en samling torftiga artefakter eller texter, och en helt *annan* att bemästra ett överflöd av muntliga, skriftliga och bildliga källor i samtidshistorien. Postmodernisternas – och bland dem särskilt icke-historikernas – svaghet är sammanblandningen av olika slags forskningssvårigheter när det gäller förgångna tider å ena sidan och samtiden å andra sidan.

Beskrivning, representation och historisk sanning

I likhet med flera andra nya tankeströmningar har postmodernismen fört med sig nya termer eller givit redan kända termer och ord ett nytt innehåll. Detta märker man redan då man bläddrar i den omtalade *Postmodernismens encyklopedi*. Därför behövs lexika (*glossaries*) i en del nutida postmodernistiska verk.⁴³ Vid sidan av *dekonstruktion*, *differens*, *diskurs*, *logocentrism* och *repetition* blev särskilt *representationen* av det försvunna, av det förflutna, postmodernisternas älsklingsbegrepp. Den mest produktive postmodernistiske historiefilosofen, nederländaren Fredrik R. Ankersmit, betecknar re-

⁴² Se Lars Hansson & Malin Thor (red.), *Muntlig historia* (Lund 2006).

⁴³ Alun Munslow, *Deconstructing History* (London & New York 1997).

presentationsproblemet som det ”centrala i hela historiefilosofin”.⁴⁴ Enligt Ankersmit är just representationen historiens kännetecken, som skiljer den från flera övriga humanistiska ämnen, och som närmar den till och förenar den med konsten.

En historisk representation må vara uppbyggd av beskrivningar, men den kan, och får, enligt Ankersmit inte reduceras till och tolkas ”som en stor (sann eller falsk) beskrivning”.⁴⁵ Representationen av det förflutna är i grunden en berättelse (*narrative*), den kan inte klara sig utan bildliga uttryck, d.v.s. metaforer, av olika slag. Metaforer är dock aldrig sanna eller felaktiga, utan mer eller mindre passande. Enligt postmodernisterna White, Ankersmit, Munslow m.fl. kan den historiska representationen aldrig vara lika sann som en vetenskaplig beskrivning inom naturvetenskaperna. Därför, menar dessa, är det omöjligt att skilja mellan sanning och lögn eller fel i historien. Om sanningen ersätts av en mängd rivaliserande och sinsemellan ibland förenliga, ibland oförenliga berättelser (*narratives*), om gränsen mellan sanning och fiktion blir otydlig, då återstår det bara för historikerna att leta efter och försöka fånga ”sanningen hos denna relativitet”⁴⁶, att sammanställa olika metaforer. En glädjelös utsikt!

Historieskrivningen är ett slags korsning mellan vetenskap och konst. Också denna uppträckt skulle tillskrivas postmodernisterna. Vid första anblicken ser detta ut som en degradering av den historiska sanningen. Dock vittnar den postmodernistiska iakttagelsen om att man igen blandar ihop olika typer av historieforskning. Utmärkande för den postmodernistiska historiefilosofin är likgiltigheten inför historiens genremångfald. Man glömmer att historien studerar vitt skilda aspekter av människans aktiviteter, epoker och utvecklingsetapper. En arbetande forskare har att välja mellan den intellektuella och den socioekonomiska historien, mellan biografiska studier och forskning av massrörelser. Det mänskliga förflutna behöver till att börja med just en vetenskaplig *beskrivning*. Studerar man familjelivet, bondehushållet, byalaget, hantverkarskrået, stadsförvaltningen, adelsgodset eller manufaktur-företaget under tidigmodern tid, är representationen knappast erforderlig. Den blir i stället aktuell i biografiska, politiska samt idé- och konsthistoriska studier. Representationen är den avslutande länk i tolkningen som kommer *efter* beskrivningen som dess fullbordan. Den klarlägger, kröner, återupplivar

⁴⁴ F. R. Ankersmit, *Historical Representation* (Stanford California 2001), s. 281.

⁴⁵ Ankersmit, *Historical Representation*, s. 281.

⁴⁶ *Encyclopedia of Postmodernism*, s. 340–341.

eller dramatiserar. Därmed förvandlas beskrivningen och förklaringen till en bildlig berättelse (*narrative*). Då använder historikern metaforer och övriga troper, d.v.s. bildliga uttryck. Det är helt naturligt för Ankersmit att kalla sin bok ”Historia och tropologi”.⁴⁷ Representationen är en kulmination av tolkningen eller förklaringen, ett slags kröning som saknas i primärkällorna. Också därför – Ankersmit har rätt – är lyckade representationer metaforiska och metaforerna varken korrekta eller felaktiga utan mer eller mindre lyckade.

Partiskhet och objektivitet

Postmodernisterna påminde både historiker och allmänhet om historie-skrivningens inneboende partiskhet – på engelska *bias*. I och för sig är detta sedan länge känt: Lenins favorit, grundläggaren av den tidiga sovjetryska historikerskolan Michail Pokrovskij tillskrivs uttrycket ”historien är politiken vänd mot det förflutna”. Postmodernistiska författare verkar emellertid misstolka de svårigheter som är förknippade med historikerns partiskhet. Det är en sak att försöka lösa och läsa mayaindianers skrift och en annan att förklara olika typer av behandling av sinnessjuka under olika epoker: i det första fallet visar sig rivaliteten mellan forskare som tillhör olika regioner (euroamerikaner, latinamerikaner, indianer), i det andra visar sig den inrotade fiendskapen mellan olika professioner (idéhistoriker mot medicinhistoriker). Naturvetarnas arbete är dock även det behäftat med en rivalitet som ganska ofta kommer till uttryck då Nobelpriset i biologi, kemi eller fysik delas ut. Postmodernisterna syftar emellertid främst på en enda typ av *bias* – den politiska. Den sortens partiskhet kommer till uttryck när det gäller samtidshistoriska ämnen och vissa specifika äldre ämnen, nämligen gränsfrågor, krigshandlingar (resultat av väpnade sammandrabbningar), etnisk härstamning, folkens ömsesidiga värderingar, religionsskifte o.dyl. Den äkta partiskheten – den politiska – uppenbarar sig t.ex. när det gäller att inse bakgrunden till de finländska krigshändelserna 1918, orsakerna till fortsättningskriget eller orsakerna till och avsikten med den stalinska terrorn i Sovjet på 1930-talet. Dock får inte heller denna verkliga partiskhet tynga en historiker. Partiskheten döljer ofta bristen på elementära kunskaper eller frånvaron av källkritik. Nordiska medeltida källor – den äldre Eddan, runinskrifter, landskapslagar, rimkrönikor eller diplom – innehåller olika data om kungar och kyrkan, fria

⁴⁷ F. R. Ankersmit, *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor* (Berkeley 1994).

och slavar, drängar och bönder, hedningar och kristna, finnar och svenskar o.s.v. Dessa data interpreteras av historikerna på flera sätt, och historikerna kritiserar varandra, ibland skarpt. Visst stämmer det att "one person's bias is another person's truth".⁴⁸ Postmodernisterna misstar sig dock när de påstår att debatterna bland historiker är olösbara och därför oändliga. Den citerade Jenkins har konstaterat: "definitive accounts are unachievable."⁴⁹ Också Aron Gurevich, rysk medeltidsforskare med nordiska intressen och postmodernistiska sympatier, kallade sin sista bok "Historien – debatten utan slut".⁵⁰ Min avlidne vän har förmodligen glömt att oändliga debatter är olösbara. Därmed relativiseras och nedvärderas de historiska sanningarna.

Oändliga är historikernas politiska och nationella intressen, och dessa intressen brukar påverka respektive diskussioner. Dock förekommer ideologiska meningsskiljaktigheter som sagt endast i vissa debatter. Inga omdömesgilla professionella historieforskare torde diskutera den svenska parthistorien under den svenska frihetstiden utifrån sina egna politiska preferenser. Vilken politisk aktualitet kan man rimligen tillskriva den äldre medeltiden? Visst kan debatten om antiken eller medeltiden ibland som sagt aktualiseras genom nationell prestige och fördröjas i grunden av primärkällornas bristfällighet eller debattörernas otillräckliga kompetens. Ett närliggande exempel är varjagerfrågan – den ryska historieskrivningens första och längsta stridsfråga.⁵¹ Frågan uppstod i S:t Petersburg efter den ryska Vetenskapsakademiens tillkomst på 1720-talet och diskuteras periodvis fortfarande än i dag.⁵² Frågan gäller skandinavernas närvaro bland östslaverna och deras roll i den ryska statsbildningen under det senare 800-talet. Tyvärr saknas på båda sidor – den ryska och den svenska – akter före 1020-talet. De flesta debattörer saknade nödvändiga språkkunskaper: svenska historiker kunde varken gammalryska eller sin tids ryska; ryska historiker kunde varken norröna språk eller sin tids svenska. Läget har förbättrats tack vare ryska filologer och nordister samt svenska arkeologer: efter systemskiftet föll de politiska skygglapparna främst

⁴⁸ Jenkins, *Re-thinking History*, s. 38.

⁴⁹ Jenkins, *Re-thinking History*, s. 37.

⁵⁰ Aron Ja. Gurevich, *Istorija – neskontojaemyj spor. Medievistika i skandinavistika: statji raznych let.* (Moskva 2005).

⁵¹ Jfr Arto Latvakangas, *Riksgrundarna: varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning*, Turun yliopiston julkaisuja 211 (Turku 1995).

⁵² Jfr den passionerade antivarijagiska ryska artikelsamlingen *Antinormanizm* (Moskva 2003). Sbornik Russkogo istoritjeskogo obsjjetstva N8 (156).

på den ryska sidan bort. Det finns äntligen förutsättningar för en lösning på den trehundra år gamla rysk-skandinaviska och rysk-ryska debatten.

Historieskrivning och skönlitteratur

Postmodernisterna med Hayden White fäste uppmärksamhet vid historiker-
nas fantasiförmåga.⁵³ Litteraturhistoriker, litteraturvetare och litteraturkritiker, särskilt i Frankrike, var de första under 1900-talet att påminna om och framhålla likheten mellan historiker och skönlitterära författare. White sorterade klassiska verk av 1800-talets framstående ekonomer, statsvetare, historiker och filosofer enligt olika konstnärliga genrer, litterära preferenser och bildliga vändningar (troper). White och den franske litteraturvetaren Roland Barthes uppmanade historiker att fundera på och diskutera sin fantasiförmåga (*imagination*) och den litterära *formen* i sina verk. Den engelske historikern Lawrence Stone framhävde återupplivandet av det historiska berättandet, skildringen, som en form att föredra hos 1970-talets västliga historiker.⁵⁴

Historikerna blev således uppmärksammade utifrån av övriga humanister för sin breda användning av berättelseformen, av litterära teman och motiv, av scener och episoder, handlingar och intriger. En historiker som studerar politisk historia beskriver gärna statsmaktens tillkomst, utveckling och förfall i form av en berättelse. En forskare i ekonomisk historia redogör för lantbrukets eller jordröntans olika slag och deras förändringar, storgodsens tillstånd under en viss tid, prisrevolutionens gång, den industriella revolutionen, det sovjetiska planhushållets uppsving, kostnader och stagnation. Utrustad med scheman, tabeller och diagram tillgriper han eller hon ibland också berättelsen och metaforerna för att framställa sina slutsatser på ett mer levande och dramatiskt sätt. Krigs- och idéhistoriker använder sig ännu oftare av berättelsen.

Historikerna närmar sig verkligen författarna. En diktare, en dramatiker och särskilt en romanförfattare beskriver mänskliga öden i samhället, i fred och krig. Man både skapar karaktärer och väljer ut dem bland verkliga och kända aktörer i det förflutna. Olika slags hjältar valdes av Aleksander Pusjkin och av Johan Ludvig Runeberg, samt i vår tid av Christer Kihlman och Kjell Westö, Jean Guillou och Per Olov Enquist. Mer än så – hela sidor hos Sten-

⁵³ Hayden White, *Metahistory. Historical Imagination in the Nineteenth Century* (Baltimore MD 1973).

⁵⁴ Lawrence Stone, 'The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History', *Past and Present* 85 (1979), s. 3–24.

dahl om Napoleon, hos Leo Tolstoj om Napoleons ryska fälttåg, hos Balzac om restaurationens Frankrike, hos Zola om det andra franska kejsariket, hos Solzjenitsyn om Nikolai II och Stalin och hos Väinö Linna om fortsättningskriget kunde mycket väl ingå i historiska framställningar om respektive statsmän, epoker och händelser. Min sovjetryska generations kunskaper och omdömen om inbördeskriget i det egna landet hämtades ur Aleksej Nikolajevitj Tolstojs och Michail Sjolochovs samtidsromaner. Av det yttre och av sina ämnen att döma, står historien – berättelser om tänkande, handlande och lidande människogrupper och samhällsskikt – mycket närmare skönlitteraturen än t.ex. biologin. Historikernas och de skönlitterära författarnas arbetsprocesser kan även de i viss mån likna varandra. Man läser delvis samma tryckta minnen, dagböcker, dokument och möts t.o.m. i samma arkiv. Båda vill förstå, leva sig in i sina hjältars psykologi, vill utveckla empati gentemot dessa, och båda vill slutligen bli lästa av så många som möjligt.

Skillnaderna blir dock tydliga så snart man börjar skriva. En normal historiker anser antagligen att det vore motbjudande att locka till sig läsaren med hjälp av sin fantasi och gestalta påhittade personer. Hans eller hennes uppgift är att rekonstruera ett verkligt skeende, att komma så nära den förflutna verkligheten som möjligt. Skulle historikern förtiga sina källor, försvåra eller t.o.m. förhindra sina läsares tillgång till hans eller hennes primärkällor, spara på noterna och försumma bibliografin, skulle förtroendet för respektive historieverk minska, och mer än så: historikern måste kritiskt värdera sina källor och underbygga sina källkritiska preferenser. I vissa fall är en viss typ av källa mer pålitlig (brev i stället för dagböcker), i andra fall är det tvärtom (dagböcker i stället för brev). T.ex. utgör Madame Kollontajs privata brev till sina skandinaviska vänner en mycket pålitligare källa än hennes dagboksanteckningar både före och efter hennes senare redigering av dem för trycket.⁵⁵ När en skönlitterär författare byter ut sin litterära produkt mot en annan – en historisk roman mot en historisk framställning – skapar han eller hon oftast ett mer svårsmält och mindre läsbart verk. Detta skriver jag som förmodligen en av få läsare av Solzjenitsyns *Röda hjulet* – flera band om den ryska marsrevolutionens (1917) förhistoria, historia och den ödesdigra följden – oktoberrevolutionen. Författaren var dock ända till sin död säker på att just *Röda hjulet* skulle få ett erkännande av de efterkommande. Boris

⁵⁵ Jfr Aleksander Kan, 'Aleksandra Kollontajs privata vänkrets under de diplomatiska tjänstetåren i Norge och Sverige', Yngvild Sørbye (red.) *Revolusjon, kærlighet, diplomati. Aleksandra Kollontaj og Norden* (Oslo 2008), s. 253–254.

Pasternaks *Zjivago* har tvärtom givit författaren ett världsrykte tack vare sina genomgående påhittade karaktärer, ett ögonvittnes minnen av den privata vardagen under inbördeskriget och kärleksscenerna.

Ett annat och sista exempel kan också ges. Den sovjetryske skriftställaren Aleksandr Bek (1904–1972) valde alltid sina hjältar bland verkliga personer, men ändrade deras namn. Hans genombrottsverk *Volokolamskij landsväg* (1945) – om Moskvas försvar senhösten 1941 – blev översatt till flera språk och användes i en del kommunistiska militärakademier som läromedel. Bek, då en civil person (p.g.a. sin syn) och krigskorrespondent, hade skapat en verklighetstrogen bild av det historiska fältslaget och angav som sin muntliga huvudkälla en sovjetisk officer av kazakisk härkomst, Baurdzhan Mamysj Uly. Ingen ansåg dock Bek vara historiker, inte ens han själv, och inte ens efter hans sista och bästa biografiska roman *En ny utnämning* – en mönstermodell framställning av den sovjetiska nomenklaturen (1965, översatt och tryckt i Sverige och Finland ett kvartssekel innan den postumt trycktes i Moskva). Förvisso må en historielärare anlita både honom och Anatolij Rybakovs till flera språk översatta roman *Arbatets barn* (1987) eller slutligen Arkadij Vaksbergs roman om Madame Kollontaj⁵⁶ som färgstarka inslag i undervisningen. Yttre likheter mellan skönlitterära och historiska verk får inte förringa djupa skillnader.

Avslutning

Trots mina invändningar mot en del av poststrukturalisternas, alias postmodernisternas, påståenden om historien och historikerna, räknar jag mig inte alls till deras motståndare. Den postmodernistiska kritiken har något dämpat mina och mina kollegers självgodhet, och uppmanat oss professionella historiker att sluta uppfatta våra verk och vår disciplin som livets lärare; att uppskatta historiens status blygsammare än t.ex. vi själva – marxisterna i Sovjet eller i DDR – ”annalisterna” i Frankrike och kliometrikerna i USA gjorde under modernismens glansdagar. Historien som ett humanistiskt fack har upplevt (t.ex. i Storbritannien och Sverige) en viss degradering: vid Uppsala universitet likställs historia numera med idé- och lärdomshistoria, konst-, litteratur- och musikvetenskap samt med genusvetenskap.⁵⁷

Trots sådana tråkigheter bör vi erkänna en annan betydande förtjänst hos

⁵⁶ Arkagij Vaksberg, *Revolutionens valkyrie* (Stockholm 1997).

⁵⁷ *Utbildningskatalogen 2009/2009* (Uppsala 2008).

postmodernisterna: deras kritik har ökat intresset för *historiografi* bland professionella historiker. Särarten hos historiska studier ligger i forskarnas ständiga intresse för källkritik och historiografi. Också samvetsgranna amatörer anlitar de primärkällor som finns tillgängliga på de språk de behärskar. Men den historiker som beskriver vikingatiden med hjälp av sagornas svenska översättningar, eller karolinernas strapatser i Sibirien endast på basis av deras tryckta dagböcker är i bästa fall en läsvärd populariserare men inte en riktig kännare av den beskrivna epoken.

Ett annat och minst lika viktigt resultat av den postmodernistiska kritiken är nytolkningen av den historiska sanningen. Även utan postmodernisterna visste man att sanningen i historieskrivningen utvinns genom en metodiskt (källkritiskt) sträng utredning. Resultatet är en noggrann beskrivning. Sanningen är ouppnåelig utan källkritik och beskrivning, men den nöjer sig sällan med dessa, utan behöver dessutom sin kröning genom representationen, d.v.s. en bild. Denna tropologi närmar historieskrivningen till skönlitteraturen och till konsten i en vidare bemärkelse, fastän historien aldrig sammanfaller med denna. I analysen närmar sig historikerna naturvetarna, i syntesen närmar vi oss konstnärerna. Låt också oss avsluta med en metafor: det mänskliga samhället är en kentaur, vars kropp må studeras delvis som man studerar naturen, men vars huvud kräver en särskild behandling – inspiration och fantasi, förvisso tyglade av källkritiska regler.

GRANSKNINGAR

Vänner och ovänner

Eva Österberg, *Vänskap – en lång historia*, 327 s., ill., Atlantis, Stockholm 2007.

Vad är vänskap och vad är en vän? Det är frågor som alla med egen livs- erfarenhet kan ha åsikter om. Vänskapens väsen tänker man knappast på dagligen, men genom vardagslivets erfarenheter har de flesta ändå förvärvat en hel mängd åsikter och ideal gällande vänner och vänskap. Vänskapen som fenomen tillhör ändå inte bara vardagslivet och privatafären, begreppen vän och vänskap har en bred repertoar.

Eva Österberg har i boken *Vänskap – en lång historia* studerat denna till synes vardagliga och ändå så centrala företeelse utgående från historiens myller av vänskaper, vänskapfilosofier och vänskapsstrategier. Hon öppnar blicken för vänskapen i alla, eller i många av, dess uppenbarelsformer. Titeln ”en lång historia” innebär inte att hon börjar från början och sedan plöjer igenom vänskapens historia genom sekler och kulturer. Det hade blivit en jättelik bok, och sannolikt hade fenomenet vänskap då också blivit för rätlinjigt behandlat. Det finns knappast en början, utan många, och det finns inte en historia, det finns flera. I stället för att skapa en omöjlig utvecklingshistoria går Österberg mera fragmentariskt och essäistiskt till väga. Boken gör i tio kapitel punktnedslag i olika aspekter av vänskapens långa historia. På detta sätt undviker hon ett förenkla den mångtydiga vänskapen som företeelse, samtidigt som boken är mera lättillgänglig för den tänkta läsaren som av Österbergs tilltal att döma är den historieintresserade allmänheten med större eller mindre anknytning till historikerskrået.

Man kan läsa boken systematiskt från början till slut eller plocka ett kapitel här och ett annat där. Läsaren kan välja mellan idéhistoria, social historia och politisk historia. Den pessimistiskt lagda kan börja med att läsa om ovänner och fiendskap. Hundägare och djurvänner kan börja med kapitlet ”Människans bästa vän” där man stiftar bekantskap med Eva Österbergs pudel. Vänskapen ges på detta sätt tillfälle att framträda i sina många skepnader, både som privat angelägenhet och som politiskt begrepp, som ett filosofiskt problem och som ett socialt verktyg, som gott och ont, teoretiskt och praktiskt. Österbergs bok visar både på sådant som är sig likt och sådant som har förändrats. Att vänskapen är oegennyttig menade redan antikens tänkare, men Österberg ger också många exempel på hur vänskapen ingått som användbar valuta i olika sociala nätverk. I de isländska sagorna kunde vänskapsbanden

vara ett slags livbojar som skyddade de enskilda i en farofylld tid. Samtidigt kunde vänskapens förpliktelser tvinga sagornas kontrahenter till blodiga strider och ond bråd död.

I dag associeras vänskap i hög grad till privatlivets sfär, inte lika ofta till samhällsliv eller politik. Vänskap i politiskt beslutsfattande kan till och med vara lite misstänkt, nära företeelser som korruption och nepotism – vänskapens band skall i dag inte få kompromettera beslutsfattarnas objektivitet eller självständiga beslut. I äldre tider var vänskapen däremot ett ofta använt begrepp i politikens värld. I mellanstatliga sammanhang uttrycktes fredliga kontakter och allianser som vänskap mellan parterna. När fienden anföll var det ovänskap och trolöshet som rådde. På samma sätt representerade vänskapen i det offentliga livet lugn, ordning och trohet, medan ovänskapen förknippades med hat, fiendskap och våld som skakade och skadade ett rike.

Vänskap är, precis som kärlek, ett begrepp som före 1900-talet hade full hemortsrätt i det politiska livet, men sedan kom det att rensas ut och parkeras i privatlivets sfär. Samtidigt uppkom också en tydligare gräns mellan vänskapens och kärlekens zoner eller känslolägen. Några helt vattentäta skott mellan kärleken och vänskapen finns väl knappast heller i dag, men en modern läsare kan ändå ha svårt att orientera sig i mötet med t.ex. 1700-talets passionerade vänskapskult som språkligt är så lik det vi skulle tolka som tecken på erotisk kärlek.

Litteraturhistorikern och författaren Carina Burman skrev i *Aftonbladet* om boken att hon ofta tyckte att Österberg kunde ha skrivit mera och fördjupat sina resonemang. Min egen reaktion under läsningen var ställvis den motsatta. Jag föreställer mig att orsaken till våra helt olika reaktioner ändå är samma problem. Jag tycker nämligen att Eva Österberg skriver väldigt kunligt och initierat om mycket, men att hon inte i alla kapitel riktigt kommer åt att säga så mycket intressant om just bokens tema, vänskap, som man gärna hade läst mera om. Det gäller till exempel det kapitel där Österberg läser några berömda självbiografier från kyrkofadern Augustinus bekännelser från år 397 till den österrikiske författaren Stefan Zweigs självbiografiska verk *Världen av igår. En europés minnen* som gavs ut 1943. Hon vill veta vad dessa herrar skriver om vänskapen och sina vänner, och om sig själva som sociala varelser. Läsaren får veta väldigt mycket saker om de skrivande herrarna för Österberg delar frikostigt med sig av sina läsefrukter och det är alls inte ointressant, tvärtom. När hon skall analysera och säga något intressant om uttryckligen vänskapen i självbiografierna blir det ändå för ofta ganska platt och intetsägande. I stället för att erbjuda sina läsare fördjupade tolkningar av vad självbiografierna säger om författarna som vänner eller deras föreställningar om vänskap, berättar Österberg om den självbiografiska texten som genre och om skribenternas personhistoria. Det är svårt att avgöra om det helt enkelt inte fanns så mycket att säga om vänskap utgående från de källtexter som valts, eller om det är Österberg som helt enkelt misslyckas i sin tolkning.

Samma irritation inför en inte så välutvecklad kärna i ett ymnigt resonemang omkring temat upplever jag också inför ett kapitel som handlar om den biografiska genren och inför kapitlet om människans bästa vän, som i hög grad är en idéhistorisk skildring av människans syn på och förhållande till naturen överlag. Så mycket om just vänskap mellan människa och djur, eller människans syn på sin vänskap till djur, säger kapitlet inte. Jag hade helt enkelt hellre läst mera om sådant som Österberg skriver bäst om, den politiska och socialhistoriska verkligheten i medeltidens och 1500- och 1600-talets Norden, och skurit bort och förkortat sådant som jag tycker att inte kommer åt vänskapens historia på ett väsentligt sätt.

Vänskap – en lång historia är ändå inte en vetenskaplig undersökning, utan en bok riktad till alla som är intresserade av vänskap, historia och intellektuell stimulans. Österberg berättar om den forskning hon läst och utnyttjat, men gör det inte för det akademiska pedanteriets skull, utan för att dela med sig av forskningens olika perspektiv och nyheter. Både den filosofiskt och den praktiskt lagda får här sitt lystmäte av uppslag. Österberg skriver trevligt och pedagogiskt med löpande penna. Att hon återkommande inte håller sig till ämnet utan lastar på med allt möjligt annat intressant som dyker upp i avslutning gör att boken något tappat fokus. Å andra sidan kan det kanske ur ett annat perspektiv ses som en fördel i just en sådan här bok.

Henrika Tandefelt

Kungen och undersåtarna i det medeltida Norge

Hans Jacob Orning, *Unpredictability and Presence – Norwegian Kingship in the High Middle Ages*, The Northern World. Northern Europe and the Baltic c. 400–1700 AD. Peoples, Economies and Cultures 38, 375 s., Brill, Leiden 2008.

Makten och rättskipningen i det medeltida Europa har under de senaste årtiondena varit föremål för en antropologiskt inspirerad nytolkning. Uppfattningen om ett utvecklingsförlopp, vid olika tider i olika delar av Europa, från ”feodal anarki” eller ett allmänt primitivt tillstånd till moderna stater, har fått ge vika eller åtminstone väsentligen reviderats. Å ena sidan har man bättre börjat förstå det politiska agerandet och rättsväsendet i de s.k. förmoderna samhällena. Å andra sidan har man upptäckt att fenomen som ansetts typiska för den förmoderna politiken och rättskipningen, såsom blodshämnd och lokalt herravälde, bevarar sin betydelse mycket längre än man tidigare antagit. Man kan inte finna en tydlig vändpunkt i historien då stormannaäternas makt och rättsväsendet byggt på uppgörelser mellan ätterna gav vika för en central kungamakt och absoluta lagar.

I Hans Ornings bok, som baserar sig på hans doktorsavhandling, ställs den norska högmedeltidens kungaideal och realiteter under en ”antropologiserande” revision. Avhandlingen behandlar kungarna Sverres (1177–1202) och Håkon Håkonssons (1217–1263) regentperioder, och deras kungasagor har använts som huvudsaklig källa. I sin inledning tar Orning avstamp i den ovan nämnda europeiska forskningskontexten och beskriver på ett förtjänstfullt sätt den så kallade *legal anthropology*-skolans insats. Inom forsknings-traditionen kring de norska kungarna jämför Orning sitt arbete främst med Sverre Bagges verk.¹ Bagge har beskrivit den norska kungamaktens uppkomst inom en europeisk kontext och framhållit hur kungarna utnyttjade den kristna traditionens *rex justus*-ideal, med dess absoluta från Gud givna rätt till makten, då de underkuvade lokala stormän.

Orning förhåller sig ställvis kritiskt till Bagges tolkningar och fokuserar på den konflikt som rådde mellan kungaskapets idé och verkligheten under högmedeltiden. Han framhåller att trots att de normativa källorna beskriver kungens (gudagivna) makt och undersåtarnas lojalitet som absoluta, var makten och lojaliteten till härskaren i praktiken mycket kontextbundna. Orning hävdar att kungens makt främst berodde på två faktorer som inte är samstämmiga med *rex justus*-idealets ”opartiskt rättvisa” kungaideal. Dessa två faktorer, som lyfts fram i bokens titel, är å ena sidan maktens beroende av kungens närvaro, å andra sidan den fruktan hans oförutsägbara beteende väckte (jfr *rex justus*-idealets rättvist och förutsägbart agerande kung).

Orning hänvisar till antropologiska forskningsrön om maktens natur i det förmoderna samhället. Härskarens makt var starkt bunden till hans närvaro och ofta även till ritualer som förekom då härskare och undersåtar möttes. Orning hävdar att den absoluta maktens och lojalitetens ideal i högmedeltidens Norge, som han jämför med den moderna byråkratiska staten, endast gradvis undanträngde den kontextuella maktens och lojalitetens former, som var typiska för den orala kulturen. Denna förändring skedde också senare än man tidigare antagit.

Studien är indelad i två delar. I den första analyserar Orning begreppen kring lojaliteten i det medeltida Norge, dels med hjälp av normativa källor, dels med hjälp av sagorna. I den andra, betydligt mer omfattande, delen undersöker han beskrivningar i sina huvudkällor, *Sverris saga* och *Håkonar saga Håkonarsonar*, av verkliga konfliktsituationer mellan kungen och olika befolkningsgrupper. Orning fokuserar på konflikten mellan idealen och verkligheten. Han betonar hur särskilt frågor som rör lojalitet framstår i olika ljus i de historiska episoder som beskrivs i sagorna, i de normativa källorna och i den rojalistiska ideologin som sagorna ofta ville förmedla.

Den andra delen är indelad i tre kapitel och utgör forskningens kärna. I vart och ett behandlas kungens förhållande till en social grupp: i det första

¹ Särskilt *The Political Thought of the King's Mirror* (Odense 1987) och *From Gang Leader to Lord's Anointed* (Odense 1996).

till hans hirdmän, i det andra till stormännen och i det tredje till bönderna. I varje kapitel upprepas samma struktur. Idealen och de verkliga förhållandena speglas mot varandra genom olika episoder som visar upp olika former av lojalitet (t.ex. viljan att gå ut i strid för kungen, ånger som visades kungen efter en förbrytelse, böndernas inställning till beskattningen o.s.v.). Greppet är metodologiskt konsekvent, men ur läsarens perspektiv en aning utmattande: samma frågor och slutsatser upprepas i varje underkapitel. Läsningen blir också tung p.g.a. flera diagram och tabeller över förekomsten av nyckelbegrepp och konflikter i sagorna. Dessa kalkyler bidrar sist och slutligen inte med särskilt mycket ny information, i stället får man intrycket att man som läsare får ta del av en onödigt stor del av forskningsprocessen.

Textens tungroddhet beror också delvis på att källmaterialet medför en del svårigheter både för argumenteringen och för berättelsen. Ornings beskrivning av kungamaktens realiteter och ideal utgår till stor del från sagorna, men eftersom sagornas förhållande till verkligheten är så komplicerat innehåller texten hela tiden, i och för sig nödvändiga, reservationer och konstateranden om källornas opålitlighet. Ett problem är att de källor som skribenten anser beskriva verkligheten ändå snarare beskriver idéer. Orning försöker kringgå detta klassiska problem inom sagaforskningen och konstaterar t.ex. i ett avsnitt där han behandlar beskrivningar av beredskapen (eller vägran) att delta i strid: "The crucial thing in this analysis, however, is not the real historical frequency of battles and expeditions, but the way in which these are portrayed in the sagas" (s. 125). I inledningen (s. 37) motiverar Orning sitt sätt att läsa källorna genom att hänvisa till bl.a. William Ian Miller som framgångsrikt använt sagor som källor till social- och rättshistoria.² Ornings studie är ändå inte fullständigt analog med Millers forskning. Miller studerar det isländska samhället och dess rättsuppfattning under den period då sagorna skrevs, och då är det helt befogat att anta att texter som beskriver verkligheten, eller åtminstone av den samtida publiken lästes och uppfattades som sanningsenliga, speglar samhällets rättsuppfattning. Orning skriver å sin sida om kungarnas och deras undersåtars verkliga handlingar.

De återkommande redogörelserna för invecklade episoder i sagorna och uppräknandet av personer gör också läsningen tung. Det krävs att läsaren känner till berättelsernas huvudpersoner och skådeplatser på förhand om han eller hon verkligen ämnar hänga med i texten. Det stora antalet episoder som behandlas kan ändå inte kompensera sagornas kvalitativa problem som källor. Därför skulle det ha varit befogat att i stället tydligt lyfta fram de episoder som erbjuder den bästa evidensen och göra dem mer lättbegripliga för läsaren. Frågan väcks om inte avhandlingen omvandlats till monografi allt för snabbt och om inte boken skulle ha behövt en kraftigare redigering. Av en så pass ansedd förläggare som Brill kunde man förvänta sig resurser för

² Särskilt William Ian Miller, *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland* (Chicago 1990).

ett mera djupgående redigeringsarbete. I mina ögon skulle boken ha tjänat på en förkortning eller på en omarbetning om man ville bevara dess längd. En gallring i det omfattande sagomaterialet och ens en ytlig behandling av andra typer av källmaterial (dokument och normativa texter) hade inneburit en märkbar förbättring. På det viset hade man enligt min mening underlättat både bokens argumentation och läsbarhet.

Jag erkänner att min kritik bottnar i ett icke-norskt perspektiv: en forskare som är intresserad också av de historiska händelserna i sagorna uppskattar troligtvis mera Ornings i och för sig noggranna läsning av sagorna och hans nyanserade tolkningar av enskilda konflikter. Men eftersom det uppenbart är ett verk med ambitioner att ta del i en internationell debatt, anser jag ändå min kritik vara berättigad.³ Det minsta en icke-norsk läsare kunde förvänta sig skulle ha varit några kartor och en presentation av de stormannaätter som förekommer i boken.⁴

Bristerna i skrivsättet och i förverkligandet är särskilt beklagliga då bokens forskningsmässiga kärna är så intressant och Ornings huvudargument trovärdiga, om än lite långsökta mot slutet. Kungamaktens auktoritet under Sverres och Håkons tid har säkert i tiden överskattats, och titelns ”oförutsägbarhet och närvaro” var troligtvis viktiga element i maktutövningen. Obesvarad blir ändå frågan hur nära det ”förmoderna” den norska högmedeltida kungamakten skall placeras på en axel där den moderna byråkratiska staten finns i den ena ändan och ett ättesamhälle styrt av jämlika hövdingar i den andra. Skandinavians färgstarka politiska liv under medeltiden är av allt att döma inte ännu ett uttömt ämne.

Jaakko Tahkokallio

³ Ornings avhandling är på norska (*Uforutsigbarhet og nærvær: En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, Oslo 2004) och han har också framfört sina idéer i ett flertal norska artiklar, så hans arbete finns väl tillgängligt för dem som läser skandinaviska språk.

⁴ Boken innehåller endast en otydlig karta över hela Norden, och som bilagor korta förteckningar över de norska kungarna under högmedeltiden och vissa politiska grupperingar utan upplysningar om t.ex. deras influensområden eller historia.

Medeltida litteratur från Nådendals kloster

Marko Lamberg, *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* [Jöns Budde. En birgittinerbroder och hans verk], 431 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1115, Helsinki 2007.

Klostret i Nådendal intog snart efter att det grundats en viktig ställning i Åbo stift. Klostret ägde inte bara stora landområden utan var också ett av de viktigaste centren, om inte rent av det viktigaste, för skrivaraktivitet i stiftet. Ett vittnesmål om detta är det för finländska förhållanden stora antalet bevarade handskrifter som producerats och använts i klostret. Klostret fick en ännu större betydelse i och med att det också erbjöd de finländska kvinnorna en möjlighet till ett reglerat andligt liv. Den mest kända av klostrets invånare var ändå en av prästbröderna, Jöns Budde. Han levde i klostret under senare hälften av 1400-talet och har kallats Finlands förste författare. Vid sidan av sin övriga verksamhet gjorde sig Budde känd som skrivare och särskilt som översättare. I denna egenskap ansvarade han för översättning av helgonbiografier, bibliska böcker och annan andlig litteratur från latin och andra språk till svenska. Man räknar med att hans produktion i bästa fall kan ha omfattat över tjugo verk. De flesta av dessa har förmedlats till oss genom avskrifter gjorda i Vadstena kloster, och en del endast genom efterord som kopierats ur sedermera förstörda verk. Ett manuskript av Buddes hand har ändå bevarats: *Jöns Buddes bok*¹ som nedtecknades huvudsakligen mellan 1487 och 1491, och innehåller flera olika verk, bl.a. helgonbiografier och andra andliga texter.

Det har publicerats flera monografier och artiklar om Jöns Budde, särskilt efter att O. F. Hultman utgav sin edition av *Jöns Buddes bok* år 1895.² Forskningen har företrädesvis använt sig av filologiska metoder, där fokus har legat på uppbyggnaden av Buddes språk. Genom särdragen i Buddes översättningar har man försökt identifiera hans hemtrakt och fastställa vilka andra verk han möjligen har skrivit. I *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* ger Marko Lamberg en översikt över den tidigare forskningens rön, men väljer att närma sig sitt ämne från en annan infallsvinkel, genom att granska skrifternas innehåll. Detta skenbart självklara angreppssätt har hamnat i skymundan i den tidigare forskningen eftersom texterna i *Jöns Buddes bok* är översättningar av verk som skrivits på andra orter och dessutom innehållsligt så heterogena att man utgått från att de varken kan ge oss ny kunskap om Nådendals kloster eller om översättaren.

¹ Cod. Holm. A.58, Kungliga biblioteket, Stockholm.

² *Jöns Buddes bok. En handskrift från Nådendals kloster*, Utgifven af O. F. Hultman, Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland XXXI (Helsingfors 1895).

Lamberg anser att den tidigare forskningens antaganden om att texterna i *Jöns Buddes bok* skulle vara slumpmässigt valda är felaktiga. Han anser sin tolkning stödas redan av det faktum att kopiering och översättning av texter tog ansenlig tid, och att det också kostade pengar att skaffa behövliga skrivdon och material. Lamberg menar vidare att de tillägg, strykningar och andra förändringar som Budde i översättningsskedet gjort i texten berättar mer om texternas tillkomst än man tidigare trott. En central uppgift Lamberg åtagit sig är att reda ut vad budskapet i *Jöns Buddes bok* var, och vem boken vände sig till.

Lamberg's bok har två delar. I den första delen översätter han texterna i *Jöns Buddes bok* till finska och kommenterar dem. Även om det handlar om översättningar från latin eller från andra folkspråk snarare än om egentligt nådendalsk textproduktion, och innehållet inte är knutet specifikt till Åbo stift eller ens till de nordiska länderna i allmänhet, är det nog motiverat att översätta texterna till finska, särskilt med tanke på hur få verk, annat än rent liturgiska texter, som finns bevarade från det medeltida Finland. Dessutom känner vi till vilken publik det ifrågavarande verket vände sig till, nämligen birgittinerklostrets invånare, i främsta rummet systrarna i Nådendal. Lamberg's översättningar är gjorda på god och klar finska, men är ändå den svenskspråkiga versionens stil trogna. Texterna har försetts med inledningningar som diskuterar bl.a. ursprungstextens tillkomst och de förändringar som Budde i översättningsskedet möjligen gjorde i texten. Själva översättningarna är försedda med sorgfälliga noter, där begrepp som ingår i texterna förklaras och citat ur andra källor påpekas.

I början av bokens andra del ges en bild av miljön där Jöns Budde verkade; Lamberg beskriver omständigheterna som rådde i klostret i Nådendal och sammanställer annan information om klostret och om den birgittinska litterära kulturen. Buddes biografi, som upprepade gånger varit föremål för vetenskaplig behandling, får en noggrann genomgång, och diskussionen om hans härkomst kommenteras. Lamberg ger en förteckning över de verk som tillskrivits Budde och delar upp dem i olika klasser: den första innefattar verk av Buddes hand, den andra avskrifter som tillskrivits honom och den tredje avskrifter som på språkliga grunder kan kopplas till honom. Lamberg gör också sin egen bedömning av trovärdigheten hos grunderna på vilka texterna i de olika kategorierna har tillskrivits Budde. Samtidigt framför han välgrundad kritik mot vissa attributioner som gjorts på språkliga grunder (s. 269). När det gäller upphovsmanfrågan har den sista texten "Om den heliga fru Karin", som handlar om Birgittas dotter Katarina, skapat de största problemen. Skriften i den avviker från handskriftens övriga delar, och det finns också avvikelser vad gäller ortografin och vokabulären. Lamberg går igenom olika forskares argumentation för och emot, och stannar själv för tolkningen att "Om den heliga fru Karin" är skriven av Budde. Han motiverar sin slutsats med att texterna från denna tidsperiod överlag betecknas av stora morfologiska skillnader, och med att de språkliga influenserna Budde

utsattes för genom sina omväxlande skrivarpuppgifter kan ha påverkat hans egen textproduktion (s. 270–271).

De här frågorna om skrifternas upphovsman och tillkomsttid kan man söka svar på genom handskriftsforskningens metoder. Lamberg har inte använt sig av dessa, men anger dem som en möjlig utgångspunkt för vidare forskning. En kodikologisk och paleografisk granskning av *Jöns Buddes bok* kan resultera i en exaktare datering av bokens olika delar och ge nya synpunkter på frågan om upphovsmannen till ”Om den heliga fru Karin”. Låt mig nämna några exempel: genom att granska handskriftens läggstruktur och vattenstämplar kan man bekräfta uppfattningen att också de texter som inte låter sig dateras på innehållsliga grunder – ”Den usle biskopen Udo”, ”Om biskop Albert den helige” och ”Om de tolv gyllne fredagarna” – skrevs samma år som de omgivande texterna, 1491. Texterna delar nämligen lägg med varandra, och vattenstämplarna i papperet de skrivits på är mestadels de samma, vilket tyder på att texterna producerats vid ungefär samma tid. Om man granskar vattenstämplarna kan man också konstatera att det påstående som framfördes redan år 1918 av Einar Smedberg, och som fortfarande upprepas bl.a. av Lamberg, om att vattenstämplarna i ”Om den heliga fru Karin” och i det föregående lägget skulle vara de samma, inte stämmer.³ Vattenstämplarna i båda läggen innehåller nog snarlika figurer, men identiska är de inte, och det handlar således om två olika vattenstämplar. Också en grundlig granskning av paleografin i texterna i *Jöns Buddes bok* och i dokumenten som tillskrivits Budde ger ny information som gör det möjligt att exaktare bestämma de inbördes relationerna mellan ”Om den heliga fru Karin” och de övriga texterna som ingår i *Jöns Buddes bok*. Det torde finnas skäl att återvända till en närmare analys av skriften och vattenstämplarna i ett annat sammanhang.

Efter att ha presenterat Buddes biografi och verksamhetsmiljö övergår Lamberg till att diskutera texten i verken som ingår i *Jöns Buddes bok*. Han reder ut vilken information man kan utläsa ur den och fäster uppmärksamhet bl.a. vid de patriarkala och matriarkala strukturer den uppvisar, och vid de förebilder som *Jöns Buddes bok* erbjöd klostersistrarna. Särskilt framställningen av Katarina visar att hon levtt ett liv vikt åt klosterdygderna redan innan hon började sitt egentliga klosterliv i Vadstena. Också Katarinas hörsamhet mot sin mor och sin bikt-fader speglar den lydnad som en klostersisters förväntades visa prästbröderna och abbedissan. En annan kvinnogestalt som intar en viktig ställning i *Jöns Buddes bok* är Jungfru Maria, som framträder i olika roller i texterna. Kristi moders starka ställning är ingen större överraskning om man betänker den vördnad som hon visas både i *Birgittas uppenbarelser* och i klostersistrarnas liturgi. Lamberg analyserar också texternas tillkomsthistoria, och söker däri möjliga förklaringar till att texterna översattes och till den bearbetning de utsatts för. Legenden om Birgittas dotter Katarina kan

³ Einar Smedberg, ’Jöns Budde och Helga-Karin-legenden i Cod. Holm. A 58’, *Uppsala universitets årsskrift 1* (1918), s. 1–19, här s. 15; Lamberg, *Jöns Budde*, s. 269.

således både sättas i samband med strävandena att få henne kanoniserad och uppfattas som en framställning av en förebild för klosterystrarna. Historien om "Den usle biskopen Udo" kan å sin sida läsas som en kritik riktad mot biskoparna i Åbo.

Det största problemet när det gäller att bedöma ändringar i texterna är att vi inte vet exakt vilken textversion som ligger till grund för Buddes översättningar, varför man ständigt måste hålla i minnet att också tillägg som uppenbarligen gjorts av birgittinerna kan ha gjorts före Budde. Lamberg uppmärksammar nog detta faktum, men det minskar ändå trovärdigheten i vissa av hans slutsatser. I sin undersökning av texternas innehåll har Lamberg som sitt primära jämförelsematerial använt andra texter som tillskrivits Jöns Budde. Dessa ger dock ingen helhetsbild av litteraturen som var i bruk vid Nådendals kloster; vi känner till andra verk som fanns i klosterbiblioteket och som kunde ha varit till hjälp för att placera in översättningarna i en bredare kontext. Vid en analys av texternas marianska aspekter kunde en jämförelse med *Cantus sororum* som innehåller birgittinersystrarnas veckoliturgi vara upplysande: denna liturgi gestaltar ju Mariakultens olika former och visar birgittinernas vördnad inför Guds moder.⁴ Det kunde möjligen också ha varit instruktivt att granska texterna i en annan svenskspråkig handskrift som bevarats från Nådendal, den s.k. *Nådendals klosterbok*.⁵ Ätminstone böckerna som ingår i handskriftens slutdel anses allmänt ha tillkommit i Nådendal under senare hälften av 1400-talet, alltså vid ungefär samma tid som *Jöns Buddes bok*. Med beaktande av att de texter Lamberg analyserar sinsemellan är så olika och att han uttryckligen koncentrerar sig på Jöns Budde och den världsåskådning som dennes verk återspeglar, kan man ändå inte betrakta det som någon större brist att han lämnar de nyss nämnda texterna outnyttjade.

En litet störande redaktionell detalj i Lambers bok är att noterna placeras i slutet av varje kapitel. I böcker avsedda för en bredare publik är detta förfaringsätt förvisso vanligt och säkert i rätt stor utsträckning oberoende av författaren. En klart allvarligare brist är att några av verken som nämns i noterna saknas i källförteckningen. Dessa enskilda små brister förstör ändå inte den solida grunden, och boken som helhet ger en heltäckande presentation av Jöns Budde och forskningen om honom. Tack vare de omfattande och grundliga inledningsstyckena och översättningen av *Jöns Buddes bok* utgör Lambers verk också en utmärkt introduktion till studiet av Nådendals kloster och medeltidslitteraturens historia.

Boken är särskilt värdefull i och med att litteraturen i det medeltida Åbo stift är ett ämne som i många stycken ännu är outforskat. En stor del av litteraturen som kan knytas till stiftet finns numera i Nationalbibliotekets i Helsingfors samling av pergamentfragment. Även om alla handskrifterna

⁴ T.ex. Robert Geete, *Jungfru Marie örtagård. Vadstenanunnornas veckoritual i svensk översättning från år 1510* (Stockholm 1895–1897).

⁵ *Nådendals klosterbok*, Cod. Holm. A 49, Kungliga biblioteket, Stockholm.

i samlingen säkert inte skrivits eller ens bevarats i Åbo stift, erbjuder dessa handskriftsfragment ändå ett unikt tillfälle att rekonstruera bilden av den medeltida skriftproduktionen i stiftet. Särskilt när det gäller klostret i Nådendal är situationen faktiskt rätt så tillfredsställande med finländska mått mätt: klostrets liturgi avvek till vissa delar från den som följdes i resten av stiftet, och det gör det möjligt att identifiera till innehållet nådendalska fragment. Då man dessutom beaktar att några hela handskrifter utöver *Jöns Buddes bok* bevarats från klostret, är det klart att Nådendal erbjuder den bästa chansen för utforskande av hur ett enskilt centrum för textproduktion och textbruk fungerade i det medeltida Finland. Lambers analys av innehållet i *Jöns Buddes bok* är ett steg på vägen mot ett klagörande av den nådendalska skriftliga kulturens egenart.

Ville Walta

Fejd i det medeltida och tidigmoderna Europa

Jeppe Büchert Netterstrøm & Bjørn Poulsen (eds.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, 206 s., Aarhus University Press, Aarhus 2007.

Ordet fejd är mycket suggestivt för de flesta av oss, det frammanar tankar på vikingatid, nidingsdåd och ond bråd död. Fejd används ofta i en ospecifik bemärkelse, som en beskrivning av alla slag av konflikter mellan grupper bortom statens räckvidd. Volymen *Feud in Medieval and Early Modern Europe* behandlar dock fejden som specifik historisk företeelse. Fejd är en utväxling av våldshandlingar mellan grupper, ofta tätt sammanknutna, där våldet används som inslag i en formell eller informell rättsprocess eller för att åtgärda en symbolladdad oförrätt.

Bokens många bidrag illustrerar på ett förtjänstfullt sätt varför fejden är intressant även för historiker och sociologer som inte sysselsätter sig med de kulturer som ofta lyfts fram som fejdkulturer, exempelvis södra Italien, det medeltida Tyskland och det vikingatida Island. Studiet av fejd och liknande fenomen (bidragen diskuterar även termer som *customary vengeance*, sedvanehämnd, och vendetta) kan säga oss mycket om socialt, och ibland även politiskt och juridiskt, reglerat våld mellan grupper i ett för- eller icke-statligt tillstånd. Genom våldsanvändningen kan vi även utläsa mycket om hur de rättsliga och politiska förhållandena såg ut i samhället i fråga. Vi kan förstå sådana faktorer som formerna för kollektiv organisering, legitimitet och det slags symbolmättade tolkningsmönster och språk som människor använde sig av för att förstå och kommunicera om sin sociala värld. Ett exempel är

att beredskapen att gå i fejd spelade en stor roll i ekonomiska sammanhang. Beredvilligheten att försvara sin heder och kräva in skulder med vapen i hand signalerade för omvärlden, inklusive personer man hade affärsförbindelser med, att man var en person att räkna med och att lita på. Eftersom en person kunde vara både gäldenär och fordringsägare, men till olika personer, i den medeltida ekonomin – precis som i vår – innebar beredskap att ingå fejder en villighet att garantera det ekonomiska systemet. En av bokens huvudsakliga budskap är att fejden som samhällsfenomen inte är ett utslag av irrationalitet, blind våld, avsaknad av ordning och primitivism. Tvärtom är fejden, som redan Otto Brunner visade i sin klassiska *Land und Herrschaft* från 1938, en sammansättning av rationella strategier som fyller normerande och i vissa fall reglerande funktioner. Detta gällde i synnerhet den formaliserade och legaliserade tyska fejden.

Även om bokens bidrag inte tar upp detta explicit misstänker jag att en fördjupad förståelse av fejden som samhällsfenomen kunde bidra till en förståelse av företeelser och problem i vår samtid. Ett exempel är organiserad brottslighet. Om man förstår södra Italien som en fejdkultur så sätts viktiga företeelser som t.ex. maffian i ett annat och mer förklarande ljus. Ett annat exempel är analogin mellan å ena sidan beroendeförhållandet mellan fejdande adelsmän och bönder och å andra sidan så kallade *big men* i västra och centrala Afrika och deras följemän. *Big men* drar till sig grupper av anhängare eftersom de kan erbjuda väpnat beskydd och ekonomiska fördelar. Detta är dels en rationell företeelse som fyller många samhällsfunktioner, dels ett betydande hinder för framväxten av en neutral stat i ett land som Kongo. Som vi ser nedan finns intressanta paralleller med medeltida Frankrike där vanliga statsinvånare sökte sig till sin tids *big men* för beskydd och hjälp med att navigera i en svår tillvaro. I gengäld ställde de upp som fotsoldater i adliga fejder.

En central forskningsfråga är huruvida fejden hindrade eller bidrog till statsformeringen. Hillay Zmora framför att formerandet av små furstestater i södra Tyskland på 1400- och 1500-talen ökade fejderna eftersom lokala riddare ville passa på att vinna sina furstars aktning. Den motsatta tendensen uppstod dock senare när de territoriella furstarna försökte begränsa rätten till fejd. Då slöt sig riddare samman i större organisationer för att skydda denna rätt, både politiskt och juridiskt. Intressant nog ledde dessa gemensamma organisationer till att fejderna minskade eftersom den politiska organisationsgraden och samarbetet ökade. Detta kan förefalla som ett färgstarkt exempel på *unintended consequences*, men det säger något viktigt om statsformeringsprocessen och om stora historiska processer i allmänhet. Berättelser som denna om de bayerska adelsmännen som bidrog till statsformeringen just genom sitt organiserade motstånd är ytterligare ett bevis på att tillblivelsen av det vi i dag kallar staten var långt ifrån en linjär och/eller avsiktlig process. I sitt bidrag om fejder under dansk senmedeltid visar Jeppe Büchert Netterström på liknande tendenser, att kungen använde olika aktörer i en

fejld för sina syften och att vissa aktörer lärer sig med kungen för att främja sina egna syften.

Daniel Lord Smail lyfter fram flera intressanta aspekter av fejden i sin undersökning av 1300-talets Marseilles. En sådan är att fejderna mellan två adelspartier utspelade sig på en liten yta i staden. Detta och andra exempel visar att grupper som låg i fejd med varandra hade tämligen nära relationer. En annan aspekt som Smail för fram är att fejden som ursprungligen rörde två adelspartier drog till sig fler och fler människor. I många fall var dessa vanliga stadsinvånare som själva hade upplevt oförrätter. Dessa anslöt sig till något av adelspartierna i jakt på fördelar i konflikter som inte alls hörde ihop med den ursprungliga. Genom att alla, hög som låg, på något sätt omfattades av fejdkulturens normer eskalerade våldet och antog en svårstoppad egendynamik. Det låg helt enkelt inte i någons intresse att hejda våldet, inte minst då alla inblandade aktörer tenderade att följa en riskminimerande strategi där man framför allt ville undvika att motståndaren fick en fördel snarare än att man själv ville uppnå ett visst mål. Konfliktkomplex i vår samtid, t.ex. i Somalia, visar hur svårösta situationer som bygger på riskminimerande strategier kan vara. På Island verkar den sociala tendensen ha varit motsatt. Helgi Þorláksson skriver att lokala stormän förr eller senare lade sig i fejder och gjorde dem till sina egna. De gjorde detta för att de stod att tjäna på det, dels i termer av status, dels materiellt, eftersom de kunde ta betalt i gårdar och gods för sina tjänster.

I vissa bidrag ägnas mycket uppmärksamhet åt olika definitioner av fejd, och det förs utförliga diskussioner kring huruvida en viss konflikt rättmätigt kan klassificeras som fejd eller inte. Trots att klassifikationer och definitioner diskuteras stringent och rigoröst efterlyser jag dock lite mer reflexivitet i relation till de analytiska begreppen. Eventuellt hade en mer begreppshistoriskt inriktad ansats kunnat föra diskussionen framåt. Skillnaden mellan hur medeltida aktörer definierade och använde begreppet fejd och hur vi moderna historiker gör det betingas i hög grad av vad som utgör dess uttryckliga eller implicita motsats. I det första fallet var det mer oreglerat våld, mer impulsivt, och våld av lägre status som utgjorde fejdens motsats. Historiker i dag däremot analyserar, förstår, definierar och använder begreppet fejd utifrån ett perspektiv som förutsätter statens existens. Därför förstår vi fejd i motsats till det statliga våldet inom det territorium som staten gjort till sitt och i motsats till statligt våld som riktas utåt. Fejd betecknar ett slags våld som är mindre reglerat, mer impulsivt och av lägre status än statens. Denna skillnad är, historiskt sett, förklarlig, förmodligen ofrånkomlig men kanske också, om vi är medvetna om det, inte fullt så problematisk som begreppsskillnader brukar anses vara. Begrepp finns alltid till för någon och för något syfte, och om detta är medvetet och uttryckligt är det kanske en styrka snarare än en svaghet.

Det finns emellertid svagheter med boken. För det första märks det att många av kapitlen ursprungligen var konferensbidrag. Vissa håller en något

essäistisk, för att inte säga konverserande, stil, vilket förvisso kan vara trevligt men det ger i viss mån intryck av en intern diskussion. Vissa bidrag och kanske samlingen i sin helhet hade tjänat på ytterligare en redigeringsrunda. För det andra saknar jag bidrag som kunde integrera fejdforskningen med andra områden, som statsförmering och politiskt våld av och i stater och samhällen i modern tid. Om man väljer att inkludera ett närmast sociobiologiskt bidrag som diskuterar människans såväl som primaternas tendens till våld i sociala relationer – vilket kan vara nog så intressant – så borde man även ha gått in i diskussion med mer närliggande fält. Fejdforskningen är ett vitalt och spännande fält, såväl empiriskt som teoretiskt, men jag tror att det kan utarmas om det utvecklas i en mer autonom riktning snarare än att bibehålla sin integration i de vidare historie- och samhällsvetenskaperna. Ett exempel kunde ha varit forskning om samhälleligt våld i vidare bemärkelse. Vissa av bidragen hade tjänat på att diskutera våld på ett mer generellt plan i de samhällen som de undersöker. En del exempel på personer som blir förorättade och som beslutar sig för att svara med våld eller med symbolisk aggressivitet analyseras i bidragen som exempel på fejd, men jag får känslan av att det mer är uttryck för en allmän våldskultur och machomentalitet. Här kommer vi in på en intressant begreppslik punkt. I inledningen diskuteras definitioner och beskrivningar av fejd på ett extensivt sätt och många bidrag använder sig av de olika teorierna om fejd. Trots detta är det inget av bidragen som tar upp exempel på våldsanvändning som inte är fejd i de samhällen de studerar. Ett dylikt *compare and contrast*-grepp hade ökat förståelsen av fejd både i specifika kontexter och som generellt begrepp. En undersökning som granskar olika typer av våld i en fejdkultur kunde dessutom generera intressanta slutsatser om huruvida förekomsten av fejd som social institution påverkar annat våld i samhället, exempelvis våld inom familjen eller våldsbenägenheten mot andra samhällen. Som det är nu kan man vara lite undrande om alla exempel verkligen handlar om fejd eller om våld mellan personer i samhällen med starka familjeband och i avsaknad av en modern stat per automatik tenderar att dra in stora grupper i våldsanvändningen.

En tredje punkt rör typologisering. Jag saknar en diskussion i inledningen såväl som i de enskilda bidragen om skillnader i fejdkultur- och bruk beroende på olika klassiska sociala variabler. En sådan är skillnaden mellan land och stad. Som icke-specialist kan man tycka att det verkar som en tämligen uppenbar variabel att undersöka hur tätt befolkade respektive glest befolkade miljöer påverkar fejd och *customary vengeance*. Jag tror att typologier verkligen skulle kunna föra detta forskningsfält framåt. T.ex. verkar det tyska *Fehde*-väsendet som ursprungligen diskuterades av Otto Brunner urskilja sig genom att fejden var inflettad i dåtidens tämligen utvecklade juridiska system. Där fanns även en formell procedur för att deklarerar fejd, vilket verkar tämligen unikt. Detta drag finner vi inte i kulturer som t.ex. fristatens Island där juridiken hade en annan utvecklingsgrad och roll. I städerna kring Medelhavet verkar juridikens roll ha varit mer skild från fejden, och juridiken fungerade

snarare som en motkraft mot fejden. Samtidigt verkar fejdens olika partier ha påverkat och, med modernt språkbruk, korrumpert juridiken, vilket visas i den ovan nämnda undersökningen av Marseilles.

Mitt intryck av volymen kan sammanfattas i två slutsatser. Den första är att fejdforskningen har mycket kvar att arbeta med och rika utvecklingsmöjligheter, trots – eller tack vare – sin sjuttioåriga historia, vilket är ett styrkebevis. Den andra är att fejdforskningen har mycket att ge de övriga delarna av samhälls- och historievetenskaperna, vilket är något jag ser fram emot.

Peter Haldén

Titthåll mot bokkulturen i Finland

Cecilia af Forselles & Tuija Laine (toim.), *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla* [Bokkultur i staden på 1700-talet], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 20, 190 s., ill., Helsinki 2008.

Under 1700-talet besjälades den europeiska bokkulturen av förändringar som beskrivits som dramatiska eller rent av revolutionära. Förändringarna omfattade nya sätt att läsa, nya litteraturgenrer och utgivning av allt fler tidningar. I stället för att läsa några få religiösa böcker om och om igen blev människor intresserade av andra böcker och av annan litteratur än den religiösa. Nya historiska, filosofiska och naturvetenskapliga verk och skönlitteratur i prosaform nådde läsarna. Fröna till utvecklingen ut ur det enväldiga, auktoritära, kontrollerade och ojämlika såddes genom upplysningslitteratur i olika former, också iklädd skönlitteraturens mantel. Samtidigt minskade den religiösa litteraturens andel.

Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla innehåller sammanlagt sex uppsatser av sex författare. De flesta reflekterar över förvärv och ägande av böcker i Finland, speciellt i Helsingfors, med tyngdpunkt på socioekonomiska aspekter. Illustrationerna är väl valda, men många av dem har tyvärr drabbats av förluster vid marginalerna under processen från ombrytarens dator till skärmaskinen.

I boken granskas specifika seriella källor: Helsingfors stads bouppteckningar från 1700-talet ända till år 1809, stadens räkenskaper från 1740-talet ca fyrtio år framåt samt auktionskammarens protokoll från åren 1774–1799. Detta material är tillgängligt också via Henrik-databasen, som huvudsakligen innehåller material insamlat av bibliotekarien Henrik Grönroos (1908–2007). Grönroos arkiv förvaras i Svenska litteratursällskapets Historiska och

litteraturhistoriska arkiv i Helsingfors. Tuija Laine tillägnar denne passionerade bokhistoriker en personlig minnesskrift i slutet av boken.

Fil.dr Jessica Parland-von Essen, *primus motor* i arbetet med att skapa databasen Henrik (som kommer att kompletteras med tiden), presenterar sina iakttagelser av och kommentarer till bokkulturen i Helsingfors på grundval av det ovan nämnda källmaterialet. I sin inledande artikel skisserar Parland-von Essen upp stadens samhälleliga och kulturella utveckling i stora drag. Hon redogör närmare för bouppteckningarnas betydelse som forskningskälla, och lyfter fram källkritiska problem i anknytning till temat, problem som t.ex. beror på att dokument har försvunnit, att dokumenteringen av böcker har varit slumpmässig eller att vissa verk möjligen inte har noterats p.g.a. att de t.ex. upplevts som osedliga. Frågan om bristfälliga källor berörs av majoriteten av bokens artikelförfattare. De varnar också för att dra förhastade slutsatser på basis av källmaterial från endast en stad.

Parland-von Essen beskriver också förfarandena på bokauktionerna. Helsingfors, med ca 3 000 invånare i slutet av 1700-talet, präglades av ett speciellt särdrag som påverkade utbudet och efterfrågan på böcker på auktioner, nämligen Sveaborgs fästning. Officerare deltog flitigt i cirkulationen av böcker. Sveaborgs status framhävs genom observationen att auktioner inte enbart hölls i staden på fastlandet, utan också på fästningen. Uppgifter om böcker i officerarnas ägo baserar sig på just auktionsprotokoll, eftersom deras bouppteckningar införlivats med olika arkiv på olika håll i riket.

Det finns ett liknande fall som gärna hade fått uppmärksammas. Nu framgår det inte tydligt att prästerskapets bouppteckningar vanligen förvarats i församlingarnas och i domkapitlens arkiv, inte i stadsarkiven, och att de sålunda faller utanför de i detta sammanhang centrala källorna. Ett titthåll mot bokbestånden i prästhem kan man ändå få genom bouppteckningar i stadsarkiven efter prästfruar som dött före sina makar. Att lösöret i bouppteckningarna gäller dödsbon i sin helhet framkommer visserligen, men ingen av författarna problematiserar de tolkningsfrågor som möjligen uppstår med anledning av detta. Man kan ju inte på rak arm påvisa villkendera av makarna som ägt böckerna. Docent Tuija Laine serverar emellertid ett välkommet tips: i prästänkornas ansökningar för nådår ingår bouppteckningar som bilagor, och dessa källor ingår i landshövdingarnas skrivelser i Riksarkivet. Uppgiften framkommer i Tuija Laines uppsats om präster som bokägare och förmedlare av böcker i Nylands och Tavastehus län. Vid sidan av kyrklig brukslitteratur samt annan religiös litteratur och teologi präglades prästernas bokbestånd av deras traditionella roll inom folkundervisningen, många av dem köpte sig böcker också för så att säga allmänt behov. Inköp på auktioner påvisar deras intresse för läroböcker, men också för naturvetenskaplig och medicinsk litteratur. Denna har antagligen hjälpt prästerna att uppfylla förväntningarna då det gällde att ta ansvar för hälsofrämjande åtgärder och folkupplysning.

Under 1700-talet saknades ännu egentliga boklådor i Finland. Böcker såldes delvis hos bokbindare och delvis av köpmän, vid sidan av artiklar av

varierande art. Laine skriver om präster som kommissionärer, och om deras verksamhet som förmedlare av böcker. Hon ger också en översikt över ett exceptionellt omfattande bibliotek av – eller kanske mera exakt hos – kyrkoherden i Helsingfors, Johan Forsskåhl. Som utgångspunkt fungerar bouppteckningen efter frånfallet av Forsskåhls maka Margaretha Kohlbeckia 1738. I detta skede omfattade biblioteket ca 1 000 verk.

Fil.dr Jyrki Hakapää fokuserar på köpmännens nyttolitteratur i Helsingfors under 1700-talets senare hälft, beskriven mot bakgrund av köpmännens sociala och ekonomiska position. En del av böckerna de ägde kan betraktas som ren yrkeslitteratur. Dessa behandlar affärskorrespondens, marknader, handel, bokhåll, valutakurser, ekonomi o.s.v. Också böcker om geografi och historia samt ordböcker förekommer ofta bland böcker ägda av köpmän, och Hakapää förmodar att de delvis införskaffades som stöd för affärsförbindelser i olika länder. Han fäster också uppmärksamhet vid det stora antalet lagböcker och författningar i köpmännens ägo – nästan samtliga av dem hade en eller flera titlar. De var nödvändiga för yrkets skull, men ofta också för köpmännens position som rådmän, eller för deras övriga förtroendeuppdrag. Lagböckerna och författningarna gav information om hur lagstiftningen tillämpades i civila, kommersiella och administrativa fall, i städerna, på landsorten och till sjöss.

Hakapää åskådliggör behovet av källkritik genom följande exempel: bouppteckningarna från perioden 1748–1809 omfattar uppgifter om 23 köpmäns böcker, medan det av auktionskataloger från samma period framgår att fler än 70 köpmän antingen sålt eller köpt böcker. Några förmögna handelsmän efterlämnade bibliotek med mellan drygt 100 och 450 titlar, men enligt bouppteckningarna ägde köpmän vanligen mellan 10 och 20 titlar. Köpmännens relation till böcker karakteriseras av Hakapää som en fortlöpande ström av böcker. Det var mer en fråga om att köpa, få, låna, ge och sälja, än om att äga och samla. Bokkultur i en eller annan form var en del av varje köpmans liv.

Teol.mag. Minna Ahokas behandlar upplysningsfilosofisk litteratur i finländska städer under 1700-talet. Hon presenterar bokhandel och tidningar som förmedlingskanaler för denna litteratur och för författarnas idéer. Höga vederböranden eller censuren i Sverige bekymrade sig inte särskilt över inhemsk upplysningsfilosofi, medan ingripanden mot utländsk litteratur ledde till konflikter mellan bokhandlare och censurmyndigheter. Bl.a. auktionskataloger från finländska städer avslöjar att man funnit sätt att kringgå förbud mot import.

Stockholms Posten med sina bokannonser förhöll sig positivt till upplysningen från 1770-talet och framåt. Den fäste mer uppmärksamhet vid nya böcker och aktuell litteratur än de övriga svenska tidningarna som lästes i Finland, skriver Ahokas. Denna tendens har säkert stötts särskilt av en av redaktörerna, bokhandlaren och förläggaren Johan Holmberg i Stockholm, som hade kommissionärer också i några städer i rikets östra del. I *Åbo Tidningar*,

som publicerades sedan 1771, annonserades däremot om upplysningslitteratur närmast under åren 1795–1800, och då är namnen Voltaire, Rousseau och Kant de mest synliga. Vid sidan av dem påträffas också matematikern och teologen Christian Wolff, som är den oftast förekommande författaren i bouppteckningar från olika finländska städer, hans läroböcker i geometri medräknade. Genom auktionskataloger får man vidare perspektiv på andra filosofer som väckt större intresse, bland dem Locke, Montesquieu och Rousseau samt italienaren Cesare Bonesana di Beccaria. Däremot saknas de radikalare encyklopedisterna, samt författare som häftigt kritiserat kyrkan.

Fil.dr Cecilia af Forselles betraktar den nya individualistiska läsekulturen genom några karakteristiska företeelser inom europeisk skönlitteratur, historisk litteratur och resebeskrivningar. Av tradition läste man för nyttans skull och för moralisk utveckling, men under 1700-talet började man läsa också för nöjets skull och för att utveckla sin individualitet. Högläsning för en eller flera personer började ge rum för tystläsning. Den kollektiva betoningen fick ge utrymme för individuell inlevelse, tolkning och etisk reflexion. En allt större produktion av skönlitteratur vann nya läsare som var intresserade av texter fulla av sentimentalitet och starka känslor, texter med mer eller mindre dold satir eller uttryck för kärlek för naturen. Glimtar av diskussionen kring den nya kulturen bjuds genom utdrag ur H. G. Porthans skrifter.

Som exempel på nya genrer i helsingforsarnas läsning har af Forselles plockat fram bl.a. prosaverk av de engelska författarna Samuel Richardson (*Pamela, eller Den belönta dygden* och *Clarissa*), Henry Fielding (*Tom Jones*) och James Thomson (*The Seasons*). Hon tar upp franska skådespel av berömda, och inte så sällan samhällskritiska, författare och på sin tid populära svenska folkliga skådespel av bortglömda författare. Hon diskuterar också den antika litteraturens nya blomstring. Förutom de orsaker som af Forselles tar upp i detta sammanhang har möjligen två ytterligare tendenser bidragit till intresset: svenska översättningar från 1740 framåt (bl.a. Vergilius *Ecloger* eller *Herda-Qwäden*, som ingår i källmaterialet) och den populära genren erotisk litteratur. Ovidius *Metamorfoser*, även den i svensk översättning, innehåller erotiska scener, och bland övriga verk av honom i källmaterialet finns översättningar på franska såsom *D'Arte de aimer* och *Les ouvres galantes*.

af Forselles behandlar också nya synsätt på historieskrivning. Uppfattningen av historien som enstaka händelser började ge vika för synen på historien som en kumulativ process. I avsnittet om reseskildringar får Pehr Kalms epokgörande *En resa till Norra Amerika* (1748–1751), som snabbt översattes till flera språk, en välförtjänt presentation.

I docent Ilkka Mäkinens förtjänstfulla uppsats om romanernas och skådespelens frammarsch i Finland under det gustavianska tidevarvet får dessa genrer en mer djupgående presentation. Han betraktar sitt tema ur ett längre perspektiv, både bakåt och framåt, och börjar med att analysera begreppet roman och dess olika former genom tiderna. Med tanke på att nya idéer och samhällseliga frågor inbakades i fiktiva texter använder han också uttrycken

”litteratur besläktad med romaner” (*romaaninsukuinen kirjallisuus*) och ”romanliknande verk” (*romaanin kaltainen teos*). Till kategorin ”romanliknande verk” hör två verk, som också i Helsingfors jämnat vägen för senare romaner, Fénelons *Les aventures de Télémaque* och John Bunyans *En Christens resa (A pilgrim's progress)*. Mäkinen reflekterar också över uppkomsten av läsesällskap och lånebibliotek med anknytning till den nya läsekulturen.

Mäkinen skriver att officerarna på Sveaborg tillhörde den nya individuella läsekulturens avantgardister, och bekräftar därmed den allmänna bild som läsaren fått genom bokens olika texter. Han fäster särskild uppmärksamhet vid den erotiska litteraturen i officerarnas ägo, de flesta av dessa verk på franska eller tyska. Genom auktioner började erotisk litteratur sprida sig från officerare till högre borgerskap.

Om man inte förstod latin, tyska, franska, engelska eller andra främmande språk, saknade man långt in på 1700-talet möjligheter att läsa annat än religiös litteratur eller tillfällesskrifter. Först senare på 1700-talet började man utge mer mångskiftande litteratur på svenska, både översättningar och originallitteratur, medan nya litterära genrer på finska blev aktuella först mycket senare under 1800-talet. Mäkinen uttrycker sig tydligt om betydelsen av språk i samband med ”böckernas ståndscirkulation” – och påminner om den i allmänhet ringa läskunnigheten. Bokkulturen som beskrivits ovan berörde faktiskt en minoritet av befolkningen.

I bokens sista artikel knyter Mäkinen samman trådarna. Han åskådliggör genom diagram, han kommenterar och ifrågasätter inspirerad av nya frågor och möjliga forskningsteman. I samma anda kan man hälsa boken som en välkommen öppning till vidare diskussion, och till mer fokuserade frågeställningar – och förhoppningsvis som en impuls till ny forskning.

Anna Perälä

Nätverk över havet

Jan Samuelson, *Eliten, riket och riksdelningen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*, 254 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2008.

Märkesåret 1809 har gett upphov till ett flertal böcker om Sveriges och Finlands gemensamma historia. En av dem är *Eliten, riket och riksdelningen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820* av Jan Samuelson. Samuelson ställer frågan om hur väl integrerade eliterna på var sin sida om havet egentligen var och vilka nätverk som förekom mellan de två riksdelarna. Samuelson har redan tidigare intresserat sig för och poängterat vikten av de osynliga band som genom släktskap, vänskap och patron–klientförbindelser knöt samman personer i det tidigmoderna samhället.

I den föreliggande studien räknar Samuelson till eliten en grupp som bestod av adeln, officersskåren, de högre civilämbetsmännen, det högre prästerskapet, universitetslärarna, läkarna samt de större företagen inom jordbruk, handel och industri. Det är inte frågan om en stor grupp, ca 1 500 personer kan anses ha hört till eliten i Finland.

Ett av bokens huvudteman är de flyttningar mellan de forna riksdelarna som freden i Fredrikshamn gav upphov till. För att kunna bedöma om det rörde sig om en ”normal” geografisk rörlighet granskar Samuelson i den första delen av boken hur väl den finska eliten hade integrerats med eliten i andra landsändar, om t.ex. giftermålsförbindelserna över havet var vanligt förekommande eller inte. Genom att studera hur människor gift sig eller flyttat får man en indikation på hur de har uppfattat sin omgivning, d.v.s. utbredningen av sitt geografiska rum. Just adeln som är både en avgränsad grupp och en grupp som är väl dokumenterad lämpar sig för studier av det här slaget, även om man kan argumentera mot uppfattningen av adeln som en elit, speciellt då de gäller de ståndsmedlemmar som var bosatta i Finland. Ibland var skillnaden mellan den finska adeln och bondeståndet härfin.

Redan tidigt bodde medlemmar av svenska adliga ätter på båda sidor om Bottniska viken. Adeln i Sverige var dock betydligt talrikare än den i Finland. För de svenska ståndsmedlemmarna var giftermål över havet ovanliga och motsvarade endast en dryg tiondedel av alla ingångna äktenskap under den undersökta perioden. För den finska adeln var de betydligt viktigare. Här utgjorde de svensk-finska äktenskapen nästan en tredjedel av de giftermål som ståndsmedlemmarna ingick inom riket. Det vanliga var ändå att man gifte sig inom det egna hemlandskapet, vilket var speciellt frekvent inom adeln i Skåne och Götaland. Däremot gifte sig den svealändska och finska adeln i högre grad utanför sitt eget område. Framför allt tycks högadeln, som var mycket fåtalig i Finland, ha haft ett betydligt större geografiskt nätverk än den ofta fattigare obetitlade adeln. Det var med andra ord vanligare att

man inom den förstnämnda gruppen gifte sig över havet. Att det var mindre vanligt inom lågadeln berodde sannolikt på att den socialt sett levde enklare och inte hade en så framskjuten ställning i samhället. Samuelsons undersökning av giftermålsmönstret från 1710 till 1869 visar att antalet ingångna äktenskap mellan ättemedlemmar bosatta i Sverige respektive Finland ökade under hela 1700-talet för att efter finska kriget kraftigt minska.

En annan grupp vars geografiska rörlighet studerats av Samuelson är prästerskapet. Här kan man genast konstatera att prästerna normalt skulle rekryteras från det egna stiftet. Undantag gjordes under stora nordiska kriget då de präster som flytt från Finland till Sverige på något sätt skulle försörjas. För att underlätta deras situation frångick man den s.k. indigenatsrätten och valde även finska präster till ämbeten i de helt svenska stiftet. De enspråkigt svensktalande prästernas möjligheter, eller intresse, för en karriär i Finland begränsades av de krav på kunskaper i finska som ställdes. Det här ledde till att rörligheten över havet var liten inom prästerskapet. Däremot fanns det en rörlighet betydligt längre österut, nämligen till Ingermanland, som Sverige förlorade till Ryssland efter stora nordiska kriget. Under hela 1700-talet försågs de lutherska församlingarna i Ingermanland med präster från det svenska riket.

Den tredje gruppen som är föremål för Samuelsons studie är officerarna. Rekryteringen av officerarna till regementena var oftast regional, men det förutsatte att det fanns ett utbud av adelsmän i området som kunde göra militär karriär. Till både Västerbottens regemente och Österbottens regemente rekryterades officerarna från andra regioner just för att de här områdena saknade en livskraftig adel.

Ett intressant resultat kommer Samuelson fram till då han studerar rekryteringen av civilämbetsmän. Tidigare studier har visat att det under 1700-talet var allt färre ämbetsmän som rekryterades från den andra riksdelen. Finland blev allt mer självförsörjande med civilämbetsmän. Bl.a. den svenske historikern Sten Carlsson har dragit slutsatsen att det här skulle vara ett tecken på att de två riksdelarna höll på att glida i sär. Samuelson kan nu visa på att ämbetsmän också i andra delar av riket, t.ex. Skåne och Norrland, mot slutet av 1700-talet normalt kom från den egna regionen. Och som han konstaterar kan man knappast hävda att dessa landsändar höll på att glida ifrån det övriga riket.

Efter freden i Fredrikshamn 1809 gällde det för många att ta ställning till i vilket land de skulle slå sig ned. Det blev nämligen nu en omöjlighet att äga egendom i både Sverige och Finland. Alla fick chansen att välja att bosätta sig i det andra landet, men tvingades i så fall sälja den egendom de eventuellt ägde i det land de lämnade. Före år 1813 skulle alla som så ville ha utvandrat, senare förlängdes tiden med ytterligare tre år.

Att man valde att stanna kvar eller att flytta hade naturligtvis flera orsaker. Här spelade säkert de nätverk man hade en stor roll. En central orsak till varför officerarna valde att stanna i Finland efter kriget var den förmån som

erbjöds dem som hade tjänstgjort i den finska armén och som var födda i Finland, nämligen att få behålla tjänst och inkomst trots att armén avvecklades i Finland. De som stod utanför det här systemet fick lov att finna andra utvägar, t.ex. att satsa på en eventuell civil bana eller att flytta till Sverige och där möta en osäkrare tillvaro då konkurrensen om tjänsterna hårdnade.

Omkring en tredjedel av de finska militärer som vid fredsslutet var i Sverige beslutade att stanna kvar där. Många av dem var yngre officerare som inte kunde dra full nytta av det kejserliga manifestet då det i det stipulerades att lönen skulle utbetalas enligt den grad man haft vid krigsutbrottet 1808 och många unga officerare hade under kriget snabbt stigit i graderna. I högre grad tycks den jordägande eliten ha stannat kvar i Finland trots att det fanns personer som valde Sverige framom Finland. Ovanligare var det att man utan att ha någon direkt anknytning till Finland flyttade hit.

Den första delen av boken ger en intressant bild av de nätverk som fanns mellan Finland å ena sidan och den västra riksdelen å andra sidan. Samuelson konstaterar att de adliga äktenskapsmönstren visar att nätverken mellan de två riksdelarna var fungerande och att ingenting tyder på att Finland och Sverige redan under 1700-talet skulle ha varit på väg att glida i sär. Efter kriget 1808–09 bröts de gamla kontakterna, men t.ex. adliga äktenskap mellan Sverige och Finland har aldrig helt upphört. För de officerare som stannade kvar i Finland efter fredsslutet upphörde möjligheten till en karriär i det svenska riket, men småningom skulle nya möjligheter öppna sig i det väldiga Ryssland.

Sammanfattningsvis konstaterar Samuelson att sociala nätverk hade stor betydelse då det gällde att få en tjänst eller någon annan förmån och att ett rikes sammanhållning beror på mycket annat än varifrån ämbetsmän och officerare rekryteras. Betydligt centralare är det att relationen mellan centrum och periferi fungerar och att människor i regionen har möjlighet att komma i förbindelse med de beslutsfattande grupperna i huvudstaden.

Johanna Aminoff-Winberg

En linneansk resa mellan guldålder och efterklang

Christina Granroth under medverkan av Patricia Berg & Maren Jonasson (utg.), C. F. Hornstedt, *Brev från Batavia. En resa till Ostindien 1782–1786*, 418 s. ill., Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors och Stockholm 2008.

I sin ungdom fick Clas Fredrik Hornstedt (1758–1809) möjlighet att göra en långväga resa som de flesta av hans samtida bara kunde drömma om. I syfte att samla naturalier och göra vetenskapliga beskrivningar lämnade han 1782 Uppsala för att bege sig till Ostindien, eller närmare bestämt till Batavia (nu Jakarta) på västra Java. Längs vägen gjorde han kortare mellanlandningar i Kap och på Azorerna, och han vistades också ett och ett halvt år på den europeiska kontinenten innan han återvände hem runt årsskiftet 1786–87. Trots att han bara vistats ett knappt år på Java lyckades han samla ihop inte mindre än tjuugo läror med växter, djur och manuskript åt sig själv och sina välgörare hemma i Sverige, bland dem hans lärare Carl Peter Thunberg.

Mot en sådan bakgrund skulle det ligga nära till hands att anta att Hornstedts resa betraktades som en framgång och att hans plats i vetenskapshistorien därmed var säkrad. Som Nils Erik Villstrand påpekar i ett inledande kapitel i *Brev från Batavia*, en ny och praktfull utgåva av Hornstedts stora reseskildring, är denne dock i stort sett okänd för den breda allmänheten och har oftast bara ägnats ett förstrött intresse av de specialister som är bekanta med hans liv och verk. Hans plats i historieskrivningen har med få undantag varit begränsad till fotnoter och bisatser i meningar som handlat om andra, större och mer framgångsrika, män.

Därmed slår Villstrand an en ton som genomsyrar hela denna omsorgsfullt utarbetade volym, nämligen det faktum att Hornstedt inte var en av tidens mest lysande eller betydelsefulla vetenskapsmän. Även om han gjorde en spektakulär resa och, till skillnad från många andra resenärer, lyckades ta sig levande hem med stora samlingar, så var dessa inte särskilt märkvärdiga. Det område han främst vistades i, Batavia och kringliggande trakter, var inte längre jungfrulig mark för vetenskapen, och därför var det mesta av hans hemförda material varken nytt eller ens särskilt värdefullt för forskningen – även om delar av det givetvis kom att bli mycket välkomna, exotiska tillskott till olika svenska samlares herbarier och naturaliekabinett. Trots sin frikostighet med samlingarna lyckades Hornstedt inte heller med att omsätta sin resa i en naturalhistorisk (om också inte nödvändigtvis akademisk) karriär. I stället kom han att sluta sina dagar som relativt obemärkt militärläkare i Helsingfors, drygt tjuugo år efter hemkomsten från ostindieresan.

Det är alltså svårt att undvika intrycket att Hornstedt, hur lovande han en gång än må ha varit, gjorde en tämligen medelmåttig insats som forskningsresande och vetenskapsman. Han var utan tvivel fullt kompetent, men han tillhörde inte de lysande geniernas skara, de som oftast har stått i fokus för vetenskapshistorikernas intresse. Villstrand hävdar med all rätt att det är just som motvikt till denna betoning på de framgångsrika och lyckosamma som Hornstedt och hans historia har ett stort värde. Genom det material han lämnat efter sig får vi inblickar i och kunskaper om 1700-talets vetenskapliga resande som kanske är mer representativa eller typiska än det perspektiv som erbjuds när vi ensidigt fokuserar på stormännen och på vinnarnas historia. Frågan om hur Hornstedts insatser på olika områden mer precist ska värderas återkommer för övrigt flera gånger i boken och diskuteras på ett sådant sätt att det bidrar till förståelsen av flera viktiga aspekter av både vetenskap och resande under den aktuella perioden.

Brev från Batavia är i grunden en med stor noggrannhet utarbetad, textkritisk utgåva av Hornstedts redigerade skildring av resan till Ostindien. Till formen består skildringen av en serie (både autentiska och fiktiva) brev ställda till främst Thunberg, och tyngdpunkten ligger på hans knappt ettåriga vistelse i Batavia, det holländska kolonialväldets huvudstad. Även om den ederade texten är bokens kärna är den dock bara en del av vad den rika och mångfacetterade volymen har att erbjuda. Utöver sedvanliga textkommentarer och en ovanligt fyllig och informativ notapparat, riktad till både specialister av facket och den allmänintresserade lekmannen, ingår också flera uppsatser av sakkunniga experter om olika aspekter av Hornstedts liv och verk samt bakgrund och sammanhang till dessa. Allra sist i boken återges dessutom delar av *Descriptiones Animalium*, ett hittills opublicerat manuskript till ett arbete av Hornstedt med beskrivningar och teckningar av ett antal ostindiska djur.

Den grundläggande biografiska översikten ges av Nils Erik Villstrand, vars diskussion om Hornstedts betydelse redan har apostroferats. Därefter tar utgivaren Christina Granroth vid och sätter in Hornstedts resa i dess historiska sammanhang ur en rad aspekter, vilka på ett förtjänstfullt sätt ger detta sammanhang både bredd och djup. Granroth drar sålunda upp linjerna i fråga om såväl 1700-talets resande mer allmänt och tidigare svenska besökare på Java som den, för många nutida läsare, inte särskilt bekanta historien om hur det holländska imperiet i Ostindien byggdes upp och underhölls. En viktig poäng som hon gör därvidlag är att dagens Sydostasien trots allt var ganska dåligt känt för många i Europa ända fram till 1700-talet, eftersom både portugiser och holländare – vilka i tur och ordning hade behärskat området under olika perioder – av affärsskäl försökte begränsa informationsflödet därifrån så långt det var möjligt. I längden gick detta embargo inte att upprätthålla, och man kan nog diskutera hur okänt holländska Ostindien egentligen var så sent som på 1780-talet, åtminstone bland intresserade vetenskapsmän, men otvivelaktigt var kunskapen inte så stor som vi i dag gärna lätt föreställer oss. Över huvud taget gör Granroths djupa förtrogenhet med

området och perioden att läsaren får en mycket god inblick i de miljöer som Hornstedt kom att vistas i under sina resor.

Efter de mer allmänt orienterande kapitlen följer några kapitel som i tur och ordning fokuserar på Hornstedt som zoolog (Christina Granroth och Kees Rookmaaker), som botanist (Bertil Nordenstam) och som illustratör av japansk läkekonst (Wolfgang Michel). Bokens inledande eller kommenterande texter uppvisar alltså en progression från det allmänna och historiska till det mer specialiserade och naturvetenskapliga, en linje som också tycks åtföljas av en rörelse från det mer populära eller publiktillvända till det något mer tekniskt detaljerade – åtminstone i den meningen att fokus nu på ett annat sätt närmar sig materialet och riktas in på enskilda textställen, teckningar eller arter så som de framträder i källorna.

Någon gång kan i just dessa kapitel framställningen kanske bli en aning svårgenomtränglig för den som är lekman på respektive område (botanik, zoologi, medicin). Överlag är dock en av bokens stora styrkor att författarna och utgivarna lyckas med konststycket att både ge en tämligen precis värdering och analys av Hornstedts faktiska betydelse på olika fält, och att förmedla detta på ett för den oinvigde läsaren begripligt sätt. Å ena sidan lyfts bortglömda insatser, som hans medverkan i fjärde bandet av *Museum Carlsonianum*, fram i ljuset och diskuteras, å andra sidan blir det exempelvis hos Nordenstam tydligt att Hornstedts insats som botanist var av mycket blygsamt värde. Visserligen samlade han mycket, men väldigt lite av detta var faktiskt nytt för forskningen – och just det nya var ju det viktiga, det ständigt upprepade mantrat, inom den linneanska vetenskapen.

Mer än en betraktare har genom åren karakteriserat Hornstedt som den siste linneanen, och han gjorde sin stora resa under den period som Sten Lindroth har benämnt ”linneansk efterklang”¹, då den nyss så lysande svenska naturvetenskapen (främst men inte enbart syftande på botanik och zoologi) sjönk tillbaka i trött obemärkthet. Det kan emellertid ifrågasättas hur långt man egentligen kan dra parallellerna mellan Hornstedt, själv elev till Thunberg, och de direkta Linnélärjungarna, åtminstone om man ser till hans reseskildring. När man läser den är det ganska slående att han på vissa sätt knöt an till en äldre tradition än den linneanska, och på andra förebådade den nya tid som skulle komma. I vissa avseenden fick hans text därför en något annorlunda karaktär än många tidigare linneaners.

Som Granroth framhåller följde Hornstedt apodemikens tvåböckersmetod, som innebar att resenären under resan förde en detaljerad, löpande journal vilken efter hemkomsten redigerades om i en tillrättalagd reseskildring enligt vissa systematiska principer. Den apodemiska traditionen var mer allmänt något som både Linné själv och många av hans lärjungar påverkades av i sitt resande, men åtminstone vid en snabb och ytlig jämförelse med några av de

¹ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria 4. Gustavianska tiden*, utg. Gunnar Eriksson (Stockholm 1981), s. 46.

sistnämnda (Osbeck, Löfling, Thunberg) tycks såväl innehåll som struktur hos Hornstedt mer konsekvent följa det apodemiska mönstret. På ett systematiskt, närmast markerat sätt räknar han upp diverse uppgifter om kyrkor, kloster, sjukhus, apotek, bibliotek etc. i de städer han besöker (t.ex. Batavia och Kap), och intresset tycks i de avsnitten strikt talat vara mer inriktat på folk och seder, inte sällan betraktade ur moraliskt perspektiv, än på natur och landskap.

Delvis kopplat till detta sistnämnda finns en generell tendens som snarare knyter Hornstedt till en yngre, kommande generation av resenärer än exempelvis Osbeck och Kalm, vilka reste drygt 30 år före honom. Inte bara har hans text en något annorlunda tyngdpunkt än deras, då naturobservationerna relativt sett är nedtonade, utan den är också mer kortfattad och summarisk i de vetenskapliga beskrivningarna än vad många av Linnélärjungarna hade varit; i själva verket finns det knappt några regelrätta artbeskrivningar alls i hans resebrev vilket är en ganska radikal skillnad mot de tidigare nämnda resenärernas texter. I stället ligger framställningen på en allmän nivå där berättelsen om resenärens upplevelser börjar bli viktigare än, eller åtminstone lika viktig som, de systematiska och tematiska redogörelser för olika ämnen som tagit så mycket plats hos de tidiga linneanerna (och hos Hornstedts egen lärare Thunberg). Här ser vi en antydning om den (åter)uppdelningen av resekildringsgenren i å ena sidan mer vetenskapligt renodlade texter (d.v.s. uppsatser och avhandlingar producerade som ett resultat av observationer och samlingar under resor), å andra sidan mer populärt inriktade reseberättelser, som skulle komma att utmärka 1800-talets reselitteratur.

En annan reflektion man kan göra vid läsningen av Hornstedts svit av resebrev är att den, med undantag av en lista över ätbara frukter på Java, sällan har den utpräglade nyttoaspekt som var ganska framträdande i de tidiga Linnélärjungarnas skildringar (där väl Kalm utgör praktexemplet, men även Osbeck kan anföras). Här ser vi den förskjutning från nytto- till grundforskning som ägde rum under 1760- och 1770-talen när det började stå klart att naturalhistorien ofta inte kunde erbjuda de lösningar på otaliga försörjnings- och hälsoproblem som Linné och andra hade ställt i utsikt en generation tidigare. Samtidigt saknade alltså Hornstedts reseskildring den utförlighet i de vetenskapliga beskrivningarna som kännetecknade många av Linnélärjungarnas reseskildringar, och sammantaget fick den därför inte alls samma akademiska tyngd som många av föregångarnas skrifter. Det bör dock framhållas att just därför är hans resebrev mer tillgängliga för lekmän än de flesta andra linneaners, med en klar och enkel prosa som med få undantag flyter fram ganska behagligt och obehindrat. Det är ett omdöme som man knappast, oavsett dess övriga kvaliteter, kan fälla om exempelvis Pehr Osbecks långa och detaljerade *Dagbok öfver en ostindisk resa* från 1757.

Kanske har Hornstedt i dag, 200 år efter sin död, fått den uppmärksamhet och den erkänsla han aldrig riktigt lyckades nå under sin livstid. Kanske var han inte särskilt unik, utan ganska typisk bland sin tids vetenskapliga

resenärer, men just därför – och tack vare både hans lättillgängliga stil och utgivarnas ypperliga kommentarer och förklaringar – erbjuder denna volym ett sällsynt tillfälle att få en bred inblick i det sena 1700-talets vetenskapliga resande. Frågan är om det ur ett sådant perspektiv finns någon lämpligare representant än just Clas Fredrik Hornstedt för såväl den linneanska guldåldern som den ”efterklang” han så ofta har förknippats med.

Kenneth Nyberg

Den tragiska krigsberättelsen förstärkte den svenska neutraliteten

Lina Sturfelt, *Eldens återsken – första världskriget i svensk föreställningsvärld*, 365 s., ill., Sekel, Lund 2008.

Under de två senaste årtiondena har den kulturanalytiska forskningen om krig allt kraftigare utmanat den traditionella krigshistorien. I stället för de politiska och militära handlingarna lyfts det imaginära kriget fram med fokus på människors upplevelser, föreställningar och kollektiva minnen. En stor del av denna forskningsgren koncentrerar sig på första världskriget. Den kulturhistoriska fascinationen för *la grande guerre* förklaras med dess position som det första moderna kriget som med sin omfattning, totalitet och förstörelse kom att påverka en hel tidsålder. Kriget ses ännu nittio år efter dess slut på många håll i Europa som den stora gränsöverskridande berättelsen. Trots denna transnationella betoning är största delen av forskningen starkt nationellt bunden, och granskningsområdet utgörs av nationalstaten. Med Lina Sturfelts doktorsavhandling *Eldens återsken* inkluderas även Sverige i den växande skaran av första världskrigets nationella kulturhistorier.

Sturfelt granskar föreställningar om världskriget i Sverige under och strax efter kriget. Hon tar steget ut från politikernas, diplomaternas och kultur-elitens värld och fokuserar på de populära föreställningarna. Detta gör hon genom att analysera berättelserna om kriget i den svenska veckopressen. Sturfelts forskning bygger på uppfattningen av berättelsen som en nödvändig del i strukturerandet av det mänskliga livet såväl tids- som värdemässigt. Berättelsen skapar mening och trygghet i en komplex värld, och är en del av den upplevda verkligheten, inte en efterhandskonstruktion. Den ses reflektera samhällets föreställningar i stället för att påverka dem. Genom att analysera noveller, reportage, intervjuer, bilder och läsartävlingar i veckotidningarna *Allers Familje-Journal*, *Idun*, *Hvar 8 Dag* och *Vecko-Journalen* skapar Sturfelt en bild av hur den stora allmänheten såg på kriget i ett land där det inte var fysiskt närvarande. Sturfelt delar upp skildringarna i fyra kategorier: den fata-

listiska, den heroiska, den idylliska och den tragiska berättelsen. Kategorierna är allt annat än klart definierbara, och flera av berättelserna går in i varandra. I slutändan är det den heroiska och den tragiska som står mot varandra och som även skapar ramen för avhandlingens huvudtes.

Boken kan delas upp i två delar. I den första delen analyserar Sturfelt de olika berättelserna såväl teoretiskt som empiriskt. Berättelserna placeras i en idéhistorisk kontext och diskuteras utgående från den breda forskningen som existerar om första världskriget. Sturfelts analys av berättelserna är samtidigt en kulturhistorisk exkursion till ett Europa i snabb förvandling, med krav på nya symboler och nya meningsbärande myter men även ett Europa där modernismens kritik och kulturpessimismen bredde ut sig. Sturfelt visar i bokens första del hur berättelserna i de svenska veckotidningarna var en del av de allmäneuropeiska föreställningarna om krig, föreställningar som hämtade sin symbolik främst från religionen, naturen och industrialismen. Hon framhäver myternas mångfald, motsatsförhållandena och avsaknaden av en metaberättelse på ett övertygande sätt. Först tio år efter krigsslutet, med Erich Maria Remarque i spetsen, började den tragiska berättelsen få en allt mer dominerande ställning, och under 1960-talet blev den slutligen kanoniserad. Trots Sturfelts utmärkta och välskrivna idéhistoriska analys är det inget nytt hon kommer med, utan snarare konstaterar hon samma sak som forskningsfältets stora namn som George Mosse, Paul Fussell och Jay Winter. Frågeställningen om huruvida kriget bör ses som modernismens startskott eller traditionalismens seger känns påklistrad och alltför tryggt inbäddad i tidigare forskningslitteratur. Temat har diskuterats livligt allt sedan Fussells *Great War and Modern Memory* (1975), och det kunde väl ha räckt med att återge de centrala delarna av diskussionen i inledningen av avhandlingen.

Även om bokens första mer refererande del framhäver hur de allmänna ramberättelserna om kriget överbryggade nationella gränser, ligger avhandlingens tyngdpunkt i den innovativa analysen av upplevelsen i det politiskt och etniskt avgränsade Sverige och Norden. I fokus står föreställningarna om den svenska neutraliteten, och det är här som Sturfelt tillför forskningen något nytt. Det är med en förståelig försiktighet som Sturfelt rör sig mot en tolkning av den svenska neutraliteten som någonting annat än enbart ett politiskt redskap. Den svenska neutralitetsupplevelsen har tolkats av flera forskare som främst något som hör till tiden efter andra världskriget – som kollektiv terapi för det svenska engagemanget för Hitlers Tyskland. Sturfelt vill tidigarelägga denna på neutraliteten baserade kollektiva självförståelse. Hon ser åren 1914–1918 som den första stora svenska neutralitetsupplevelsen. I denna avhandlingens andra del får de politiska aktörerna, som nästan helt saknats i de övergripande politiska myterna, en synligare roll. Den negativa neutralitetsberättelsen, som i boken främst exemplifieras av den konservativa Annie Åkerhielms hetlevrade texter, framhöll neutraliteten som ett tecken på manlig svaghet och nationell feghet. Trots att de högerradikala aktivisternas röster ofta får ett stort utrymme i historien visar Sturfelt hur det hos den

breda allmänheten snabbt växte fram en stark positiv syn på neutraliteten. Aktivismen och krigsentusiasmens högkonjunktur under krigets första månader förvandlades snabbt till ett marginellt fenomen, och dök följande gång kortvarigt upp under det finska inbördeskriget. Sturfelt framhåller hur den svenska neutraliteten erbjöd en föreställning av nationell gemenskap, samhörighet och idyll. Det är ett Sverige i skarp kontrast till ett Europa som ses som barbariskt och hysteriskt. Neutralitetsberättelserna tonar ned oroligheterna, paniken och de inre och yttre hoten, vilket enligt Sturfelt även påverkade utvecklingen under det turbulenta och radikala året 1917. Sverige framställdes som ljusst, gott, tryggt och i anslutning till Norden som den bästa av världar. Det idylliska, fredliga och kontrollerade Norden kontrasterades mot det kaotiska Europa. Speciellt resonemanget kring hur den nordiska dimensionen förstärktes under kriget kunde Sturfelt gärna ha utvidgat.

Neutralitetsföreställningarna resulterade även i jämförelser mellan det egna och de andra. I veckopressen identifierades Sverige starkt med andra neutrala länder, medan de krigförande behandlades överraskande opartiskt. Det svenska kungahusets och kulturelitens sympatier för Tyskland fick enbart marginellt utrymme i veckopressen. Intressant är analysen av förhållandet till Ryssland. Det är inte de av högeraktivisterna uppmålad militära hotbilderna som är tongivande, utan i stället poängterades Rysslands ofarlighet genom att man hänvisade till den rasmässiga mindervärdigheten. Detta rasistiska intryck förstärktes enligt Sturfelt av de tiotusentals sårade ryska soldater som transporterades via Sverige från fångenskapen i Tyskland tillbaka till sitt hemland. De här skadade och hårt åtkomna desillusionerade soldaterna var det närmaste som svenskarna kom världskrigets verklighet.

I det näst sista kapitlet frångår Sturfelt veckopressen och granskar i stället via några enstaka skönlitterära verk hur kriget föreställdes i Sverige under 1920- och 30-talet. Hon medger själv att kapitlet är mer preliminärt och prövande än de tidigare, och det blir oklart vad dess roll är i avhandlingen. Det magra källmaterialet som består av några djupdykningar tillåter inte alltför vågade analyser och konstaterandena blir rätt intetsägande.

Som en sluttes framhåller Sturfelt att de svenska föreställningarna av första världskriget var mer realistiska jämfört med hur kriget framställdes i de krigförande länderna. I avsaknad av egna krigserfarenheter kunde man i Sverige betrakta kriget från en mindre idealiserande och förskönande synvinkel. Utan en hemmafront med hundratusentals sörjande anhöriga kunde de svenska veckojournalerna visa realistiska bilder av krigets fasor i en högre grad än i de krigförande länderna. Till skillnad från de krigförande länderna blev den tragiska berättelsen redan tidigt den normgivande. Enligt Sturfelt fanns det ett behov av de heroiserande berättelserna främst i de krigförande länderna, medan den tragiska berättelsen om krigets fasor stärkte det svenska valet att stå utanför.

Språkbruket i *Eldens återsken* är okonstlat, och texten stöds av ett femtiotal välvalda illustrationer. Temat och framställningssättet resulterar ofrånkomli-

gen i en hel del upprepningar, men trots detta kunde en del av dem ha avlägsnats med ett bättre redigeringsarbete. Sturfelts avhandling fyller ett tomrum i den kulturanalytiska forskningen om första världskriget och Sverige och ger välbehövliga tillägg till den alltför stormaktscentrerade forskningen om åren 1914–1918.

Aapo Roselius

Bödlarna i närbild

Aapo Roselius, *Teloittajien jäljillä. Valkoisten väkivalta Suomen sisällissodassa* [I bödlarnas fotspår. De vitas våld under finska inbördeskriget], 335 s., ill., Tammi, Helsinki 2007.¹

Det pågår fortfarande tidvis en livlig debatt om terrorn i samband med inbördeskriget, trots att det har gått 90 år sedan kriget. Jämfört med tidigare decennier har tonen dämpats, men trots det kan det sägas att Aapo Roselius har tagit sig an ett känsligt ämne. De dråp som de röda begick under inbördeskriget behandlades i statsförbrytelse-domstolar eller i normala rättegångar åren efter kriget, men de dråp som begicks av de vita behandlades nästan aldrig i och med den amnesti som riksföreståndaren P. E. Svinhufvud utfärdade i slutet av år 1918.

Svinhufvuds amnesti innebar att inte ens de vita bödlar som gick till överdrifter kunde ställas inför rätta för sina handlingar. Trots att Svinhufvuds handlande har kritiserats, hade det varit minst sagt besvärligt att göra anorlunda. Om man har betraktat dem som dömde de röda i statsförbrytelse-domstolen som i praktiken parter i målen, så hade säkerligen många av dem varit det också om de efter kriget hade dömt de vita bödlarna. I en sådan utsträckning hade de finländska juristerna varit aktiva i de vita ständrätterna.

Att de vita bödlarna benådades av Svinhufvud gör att Roselius ämne fortfarande i viss mån är känsligt. Roselius är själv medveten om det problematiska i behandlingen av frågan, och tar också upp detta ett par gånger:

”Trots detta finns det skäl att betona att de personer som nämns i boken oftast är enbart misstänkta för avrättningarna, inte konstaterade skyldiga.”² (s. 10)

¹ Boken har nyligen utkommit på svenska med titeln *I bödlarnas fotspår. Massavrättningar och terror i finska inbördeskriget 1918* (Leopard förlag, Stockholm). Red. anm.

² ”Tästä huolimatta on syytä korostaa, että kirjassa mainitut henkilöt ovat usein pelkästään teloituksista epäiltyjä, eiväät syyllisiksi todistettuja.”

”Med vetskap om begränsningarna i materialet är syftet med undersökningen inte att bevisa att någon är skyldig utan snarare att visa vad olika källor säger om honom.”³ (s. 17)

Trots det känsliga ämnet är Roselius forskningsområde motiverat. Det är viktigt att man i historieskrivningen också ger en bild av de vita bödlarna. En del av dem är naturligtvis kända sedan tidigare – alla som är intresserade av inbördeskriget känner säkert till Jämsäborna ”Rummin Jussi” eller ”Saaren Jallu”. Mördare som dem har emellertid redan länge varit fritt byte för forskarna, så Roselius lämnar dem med fog utan en mer ingående presentation. Mer uppmärksamhet får i stället Veikko Sippola och Kalle Haukijärvi.

Trots det omfattande källmaterialet har Roselius arbete inte varit lätt. Han har samvetsgrant gått igenom nytt källmaterial, och han har också kunnat dra nytta av det material som samlats in inom ramen för projektet om Finlands krigsdöda 1914–22. Det senare materialet har också inneburit en besvikelse för Roselius: det har inte möjliggjort sådana allmänna slutsatser om bödlarna som han hade hoppats på. Roselius är emellertid klok nog att medge detta i stället för att styvnackat försöka dra alltför långtgående slutsatser, som forskare ibland tenderar att göra.

Trots de problem som är förknippade med källmaterialet är bokens största förtjänst Roselius försök att med hjälp av statistik ge en bild av de vita bödlarna – låt vara att granskningen i fråga endast upptar en liten del av boken. Sägner om de vita bödlarna finns det alldeles tillräckligt av, men att utföra en granskning på basis av statistik är nytt. Resultaten är ändå magra. Den viktigaste iakttagelsen är tjänstemännens betydande deltagande i avrättningarna.

Att statistiskt undersöka bödlarna är över huvud taget besvärligt eftersom avrättningssituationerna var väldigt olika, och de borde delas in i olika kategorier. En del av dem var självsvåldiga, andra beordrade av något slags domstol. I det senare fallet kanske bödlarna upplevde att de handlade med stöd av lagen, och då är det möjligt att slumpen bidrog till vem som utförde uppdraget, beroende på vem som fick ordern.

Då det gäller detaljer torde det finnas orsak att ta upp en allmän uppfattning som också förekommer i Roselius bok. Den gäller Sulo Nykärens bakgrund. Nykänen fungerade som chef för den flygande avdelningen i Jaala. Nykänen hade tidigare inte varit officer i ryska armén, som han själv har hävdats i något sammanhang. Hans tidigare militära karriär är en fantasiprodukt – vilket inte var ovanligt under inbördeskriget. Också på den röda sidan fanns många som för att stärka sin egen position påstod att de tjänstgjort i ryska armén.

Teloittajien jäljillä är säkert inte den sista boken om avrättningarna av röda under inbördeskriget, men Roselius bok utgör en bra grund för ny forskning. Historieforskningen lyfter hela tiden fram nya frågor om terrorn under in-

³ ”Tietäen aineiston rajoitukset tutkimus ei pyri todistamaan jonkun syyllisyyttä vaan pikemmin esittämään sen, mitä eri lähteet heistä kertovat.”

bördeskriget. Till de mest intressanta av dem hör hur man i Lahtis i början av maj 1918 kunde verkställa avrättningen av närmare 200 röda kvinnor. Vem fattade det här beslutet och hur verkställdes det? Hans Kalms delaktighet i mordet kan betraktas som klarlagd, men det krävs mer forskning i ämnet.

Tuomas Hoppu

Historieskrivning utgående från individerna

Seppo Myllyniemi, *Sodan monet kasvot. Sisällissota Hämeessä 1918* [Krigets många ansikten. Inbördeskriget i Tavastland 1918], Historiallinen arkisto 127, 190 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2007.

Seppo Myllyniemi har i sin bok *Sodan monet kasvot* konstruerat en bild av inbördeskriget utgående ifrån individerna. Han låter alla parter defilera förbi: de vita, de röda, ryssarna, svenskarna och tyskarna. Förutom individerna skildras också offren för såväl den vita som den röda massterrorn.

Myllyniemi tar också – kanske utan att särskilt avse det – upp en bortglömd grupp. Denna grupp civila representeras av socialisten och folkskoleinspektören K. V. Vaulo som var besviken på revolutionen. Trots lockelserna anslöt han sig inte till de rödas revolutionära rörelse. De röda mördade Vaulo i Tyrväntö den 21 april 1918, och i den databas som upprättats inom ramen för projektet ”Krigsdöda i Finland 1914–1922” är han noterad som vit, vilket måste betraktas som minst sagt tveksamt trots att Vaulo ingår t.ex. i Boströms matrikel över vita offer. I det här fallet, precis som flera andra gånger då det gäller döda under inbördeskriget, är den enda orsaken till att en person antecknats som vit att han dödats av de röda. Vaulo var ändå utan tvekan civil och till sin ideologi mer röd än vit. Då man talar om personförlusterna under kriget vore det mer korrekt att tala om antalet personer som mördades av de röda snarare än antalet vita mördade och naturligtvis tvärtom.

Trots att valet av sida i inbördeskriget inte var så slumpmässigt som många av dem som dömdes av statsförbrytelsesdomstolarna lät förstå i förhören, var det många offer som dog mer eller mindre på fel sida. Om Vaulo med en viss tveksamhet har klassats som ett sådant offer, så erbjuder *Sodan monet kasvot* också ett annat exempel. Lauri Laaksonen från Forssa hade på basis av sin samhällsställning antagligen stridit med rödgardisterna om han blivit kvar på det område som erövrades av de röda, men ödet hade före kriget fört honom norr om frontlinjen. Han blev värnpliktig i den vita armén, och försvann i samband med intagandet av Tammerfors. Myllyniemi har utfört ett digert detektivarbete för att klargöra Laaksonens öde.

En del av de historier Myllyniemi presenterar är sedan tidigare bekanta för dem som är insatta i inbördeskriget. Det gäller särskilt morderna vid Suinula och det öde som eleverna vid Mustiala röntte. Till de övriga ämnen som ofta behandlats hör de svenska frivilliga och fallet med den röde milischefen i Tavastehus Siimes Kanervio. Myllyniemi kommer inte med någon ny information om dessa fall, men de passar väl in i den helhet som boken utgör. De flesta av Myllyniemis berättelser är ändå okända för den breda allmänheten. Intressantast och mest komplex är säkerligen historien om Vaulo, men den mest upprörande historien som samtidigt tydligast belyser inbördeskrigets vansinne är historien om strykerskan Pauliina Rantanen. Hennes bakgrund och verksamhet borde enligt all sannolikhet inte ha lett till mer än en lindrig dom i domstolen för statsförbrytelser. Trots detta sköts hon. År 1918 var ett människoliv inte mycket värt.

Som helhet betraktat är Myllyniemis verk noggrant sammanställt, och författaren har i många fall utgående från knapp information lyckats skapa en trovärdig berättelse om olika människooöden i inbördeskrigets virvlar. Myllyniemis text löper smidigt, och då han bygger upp sina berättelser utnyttjar han på ett föredömligt sätt såväl litteratur som arkivkällor. I själva verket är boken samtidigt bra reklam särskilt för Tavastehus landsarkiv, på vars material författaren i stor utsträckning stöder sig.

Någon ny och omvälvande kunskap om inbördeskriget kommer Myllyniemi inte med – och det är heller inte nödvändigt. En god bok fungerar som sådan, och förutom att den erbjuder en god läsupplevelse får den oss också att betrakta kriget ur individernas perspektiv. Samtidigt framträder den slumpmässighet som är förknippad med människorna, deras val och öden särskilt under sådana förhållanden som rådde under inbördeskriget. På denna punkt är vår bild av inbördeskriget fortfarande ofullständig.

Alla historier om inbördeskriget är inte berättade i och med Myllyniemis bok. Vi känner fortfarande inte till historierna om de ryssar som stred på de vitas sida eller som hjälpte dem genom att förmedla information – trots att de var tiotals stycken. Det samma gäller desertörerna på bägge sidor. Deras namn syns bara i handlingarna, där de i allmänhet upptas som saknade. Förståeligt nog har sådana minnen försvunnit i historiens dunkel.

Inbördeskrigets historia saknar fortfarande en uppdatering, och förhoppningsvis tar också den yngre forskargenerationen sig an uppgiften nu när vi så småningom närmar oss hundraårsminnet av händelserna.

Tuomas Hoppu

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 2007

Historiska föreningens verksamhet har under det nittiotredje verksamhetsåret år 2007 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittioandra årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten samt nio programtillfällen. Styrelsen har sammankommit nio gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 10 och 100 personer med ett medeltal på 38 personer (drygt 36 personer föregående år).

Möten

Vårmötet hölls 22.3.

Höstmötet hölls 30.10.

Seminarier, föredrag och övriga program

- 10.2 Svenskspråkig programdag vid De VII Finska historiedagarna i Lahtis med temat Förnuft, skönhet, nytta – vår bild av 1700-talet. Föredragshållare var professor Sverker Sörlin (Stockholm) med ”Linnés globala projekt – hur hans ’resande apostlar’ formade en ny bild av Sverige”, förlagsredaktören fil.lic. Rainer Knapas (Helsingfors) med ”Linnés finska förbindelser”, fil.dr Charlotta Wolff (Helsingfors) med ”Hovmannen, förnuftet och vänskapen”, universitetslektorn, fil.dr Jessica Parland-von Essen (Helsingfors) med ”Åminne som G. M. Armfelts projekt”, doktoranden, fil.mag. Maria Vainio (Helsingfors) med ”Vi äro icke från i går – Albert Edelfelts beundran för G. M. Armfelt och 1700-talet”. (100 personer)
- 22.3. Föredragsafton på Riddarhuset, fil.dr Ulla Tillander-Godenhielm, ”Det kejserliga ryska belöningsystemet – med en finländsk infallsvinkel”. (12 personer)
- 26.4 Föredragsafton på Historiska institutionen, fil.mag. Kasper Kepsu, ”Töllikes öväsende – bondeoroligheterna i Nöteborgs län under 1680-talet”. (15 personer)
- 13.5 Vårexkursionen ”Östra Nyland under Agricolas tid”. Arrangerades tillsammans med Glossa – sällskapet för medeltidsforskning. Under exkursionen besöktes Pernå med omnejd. Föredragshållare var docent Markus Hiekkanen (Helsingfors) och fil.mag. Hanna-Maria Pellinen. (25 personer)
- 28.5 Programkväll på Urho Kekkonens museum Ekudden, föredrag av professor Henrik Meinander ”Kekkografi anno 2007”. Middag på Fölisön på restaurang Seurasaari. (28 personer)

- 10.10 Jarl Gallén-seminariet. Föreningen deltog i arrangemangen och planeringen tillsammans med Centrum för Norden-studier (CENS) och Glossa – sällskapet för medeltidsforskning. Historiska föreningen presiderade själva prisutdelningsceremonin. Jarl Gallén-priset 2007 tilldelades professor Monica Hedlund (Uppsala). (80 personer)
- 13.10 Det tredje Gösta Mickwitz-seminariet på Helsingfors universitetsmuseum Arppeanum under rubriken Detektiver, flänörer, amatörer – aktörer på stadens scen. Föredragshållare var professor Tone Selboe (Oslo), ”Camilla Collett og revolusjonens Paris”, docent Henrik Knif (Helsingfors), ”’... och knäpper sakta på lutan’. Något om 1600-talets Paris från salong till scen”, författaren docent Carina Burman (Uppsala), ”Den egentliga huvudpersonen? Staden och romanen”. I samband med seminariet tilldelades fil.lic. Henry Rask det tredje Gösta Mickwitz-priset. (42 personer)
- 30.10 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, universitetslektor Agneta Ahlqvist, ”S. Maria Maggiore i Rom – det fornkristna bildprogrammet”. (10 personer)
- 19.12 Programkväll på Amos Andersons konstmuseum, Konstnärerna i Önningeby, med guidad tur av konstmuseichefen Kaj Martin. Efteråt bjöd föreningen på julglögg och piroger. (29 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 218 aktiva och 125 understödande medlemmar. Totalt 345 medlemmar (320 år 2006 och 322 år 2005).

Intäkter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 20 euro. Föreningens intäkter i form av medlemsavgifter har till största del överförts till *Historisk Tidskrift för Finland*, utgörande medlemmarnas prenumerationsavgifter.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.dr Derek Fewster, vice ordförande fil.mag. Kim Björklund, ledamot, ekonom fil. mag. Michaela Bränn, ledamot, sekreterare fil.mag. Aapo Roselius, ledamot fil.stud. Laura Mattsson, ledamot fil.mag. Malin Bredbacka-Grahn, ledamot fil.stud. Johan Kylander.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.mag. Pertti Hakala, med fil.lic. Annette Forsén som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek var 1 000 euro (föregående år 1 000 euro). Priskommittén för år 2007 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, fil.dr Lars-Folke Landgrén, fil.lic. Annette Forsén och fil.mag Mirja Österberg.

Det sextonde Gunnar Mickwitz-priset tillföll fil.mag Eva Gädda för hennes avhandling *"Lofske dig, Krist, ewinnerlig, Du konung utan like! Böj neder alla knän för dig; Tillkomma låt ditt rike": Zacharias Topelius psalmer i 1886 års svenska psalmbok för de evangelisk-lutherska församlingarna i Finland*. Priset utdelades den 12 november av pro-rektor Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av professor emeritus Matti Klinge, den svenska lärostolens representanter, medlemmar ur priskommittén och föreningens styrelse samt studiekamrater och släktingar till pristagaren (15 personer).

Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gösta Mickwitz-priset till en historiker som på ett bemärkt sätt bidragit till att upprätthålla ett levande intresse för historia och historieforskning. Prisets storlek var 2 000 euro. Priskommittén för år 2007 hade följande sammansättning: docent Lars-Folke Landgrén (självskrivnen som ansvarig redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*), fil.dr Nils Erik Forsgård, fil.dr Joachim Mickwitz och fil.dr Henrika Tandefelt.

Det tredje Gösta Mickwitz-priset tillföll fil.lic. Henry Rask för hans bok *Det unga Esbo. Esbobygdens ungdomsförbund 100 år* (Esbo 2006), samt för hans stora insatser för historieforskningen i Svenskfinland. Priset utdelades i samband med det tredje Gösta Mickwitz-seminariet på Helsingfors universitetsmuseum Arppeanum den 13 oktober 2007. Utdelningen uppmärksammades i *Hufvudstadsbladet*.

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jani Marjanen och fil.dr Charlotta Wolff. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittioandra årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 563 sidor (524 sidor år 2006). Innehållet fördelade sig på 10 uppsatser, 5 översikter, 1 synpunkt, 1 förord och 5 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" ingick 54 bidrag av vilka två var dubbelrecensioner. Av samtliga 77 bidrag var 46 författade av män, 31 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 61 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 13 bidrag var översatta från finskan. Upplagan uppgick till 700 exemplar.

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften år 2007 ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Aapo Roselius

Historiska föreningen 2008

Historiska föreningens verksamhet har under det nittiofjärde verksamhetsåret år 2008 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittiotredje årgång. Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt sju programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt nio gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 10 och 100 personer med ett medeltal på drygt 38 personer (38 personer föregående år).

Möten

Vårmötet hölls 19.3.

Höstmötet hölls 28.10.

Seminarier, föredrag och övriga program

9.2 Föreningen arrangerade det svenska programmet under De IX Finska historiedagarna i Lahtis, under temat Finska kriget 1808–1809. Myt och verklighet. Programmet öppnades av fil.dr Derek Fewster från Historiska föreningen och fil.lic. Henry Rask från Hanaholmens kulturcentrum. Föredragshållare var professor Max Engman (Åbo) med "Avgjordes Finlands öde i Tilsit?", professor Lars Ericson Wolke (Stockholm) med "Kan den svenska krigsstrategin förklaras?", docent Martin Hårdstedt (Umeå) med "Utan bröd inget krig. Underhållet som avgörande förklaring till finska krigets utgång", projektchef, fil. mag. Pertti Hakala (Helsingfors) och fil.kand. Anders Persson (Norrköping) med "Gerillakriget eller kriget bakom linjerna. Allmogeresningarna på Åland och i Österbotten, Åboland och Karelen" samt fil. lic. Marja Terttu Knapas (Helsingfors) med "Krigets minne. Minnesmärken i Finland och i Sverige".

- Programmet avslutades med en paneldiskussion mellan föreläsarna kring ämnet "Är det fortfarande Runeberg som styr vår bild av finska kriget?" med fil.lic. Henry Rask som inledare och diskussionsledare. (110 personer)
- 19.3 Föreningens vårmöte på Vetenskapernas hus. Föredrag av fil.mag. Aapo Roselius, "Från Peter den Store till Kalevipoeg. Kampen om minnesmärken i Tallinn under 100 år". (15 personer)
- 9.4 Professor emeritus i klassisk filologi och Pompejiprojektets ledare Paavo Castrén förevisade utställningen Domus Pompeiana på Amos Anderssons konstmuseum. (30 personer)
- 10.5 Vårexkursion till Åminne i Halikko och Näse i Bjärnä. Rundvandring i Åminnes park under ledning av fil.lic. Rainer Knapas och parkens forstmästare. Rundvandring inomhus med koncernchef, pol.dr Björn Wahlroos och fil.dr Jessica Parland-von Essen. Ruinerna av Näse kungsgård förevisades av fil.dr Derek Fewster och själva huvudbyggnaden av gårdsägaren Urban Silén. (42 personer)
- 19–21.9 Höstresa till Tartu, med temat Dorpat – från biskopsdöme till universitetsstad. Under resan fick deltagarna ta del av ett föredrag av Kari Tarkiainen, "Tartu tidigare historia och dess roll i Livland", därtill besökte Jaani kirik (Johanneskyrkan), som förevisades av konsthistoriker Kaur Altoa. Det övriga programmet bestod av ett besök vid Estlands historiska arkiv, lett av arkivarie Edith Seegel, en guidad tur i Universitetsmuseet på Domberget, ett besök vid Anatomiska institutionen med dess gamla operationssal samt en guidad tur i Universitetets huvudbyggnad. (21 personer).
- 28.10 Föreningens höstmöte på Vetenskapernas hus med föredrag av fil.dr Pia Forssell, "Runeberg, förläggarna, pengarna och forskarna". (20 personer)
- 27.11 Föredragsafton på Historiska institutionen, fil.mag. Eva Gädde, Gunnar Mickwitz-pristagaren 2007, "'Lof ske dig, Krist, ewinnerlig'. Zacharias Topelius psalmer i 1886 års psalmbok". (30 personer) Efteråt julsamkväm på Café Engel. (27 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 228 aktiva och 130 understödande medlemmar. Totalt 360 medlemmar (345 år 2007 och 320 år 2006).

Intäkter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 20 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 15 euro. Avgifterna var de samma verksamhetsåren 2006 och 2007. Föreningens intäkter i form av medlemsavgifter har till

största delen använts för *Historisk Tidskrift för Finland*, utgörande medlemmarnas prenumerationsavgifter.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.dr Derek Fewster, vice ordförande fil.mag. Aapo Roselius, ledamot, ekonom fil.mag. Michaela Bränn, ledamot, sekreterare fil.mag. Maria Vainio-Kurtakko, ledamot fil.mag. Laura Mattsson, ledamot fil.mag. Malin Bredbacka-Grahn, ledamot fil.mag. Johan Kylander.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Ernst & Young AB utsedd personlig suppleant och fil.mag. Pertti Hakala, med fil.lic. Annette Forsén som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitzpriset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek var 1 000 euro (1 000 euro både 2007 och 2006). Priskommittén för år 2008 hade följande sammansättning: tf. professor Björn Forsén, fil.dr Derek Fewster samt forskaren fil.lic. Johanna Ilmakunnas.

Det sjuttonde Gunnar Mickwitzpriset utdelades undantagsvis, p.g.a. det höga antalet kvalitativa pro gradu-avhandlingar, till två pristagare (å 1 000 euro). Priset gick till filosofie magistrarna Nora Ervalahti för pro gradun *Nöjesliv och biografkultur i Vasa kring år 1906* och Johan Kylander för pro gradun *Änkorna i Nummi. Vardagen och familjen för änkor på den västnyländska landsbygden 1775–1840*. Priset utdelades den 16 december 2008 av rektor Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av professor emeritus Matti Klinge, den svenska lärostolens representanter, medlemmar ur priskommittén och föreningens styrelse samt studiekamrater och släktingar till pristagarna (15 personer).

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jani Marjanen och fil.lic. Jennica Thylin-Klaus samt för nr 4/2008 fil.mag. Jens Grandell. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittiotredje årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 480 sidor (563 sidor år 2007).

Innehållet fördelade sig på 12 uppsatser, 2 översikter, 1 forskarprofil, 1 förord och 2 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" ingick 32 bidrag av vilka två var dubbelrecensioner. Av samtliga 50 bidrag var 36 författade av män, 14 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 38 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 10 bidrag var översatta från finskan. Upplagen uppgick till 700 exemplar.

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften år 2008 ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Under året 2008 förnyades föreningens och tidskriftens hemsidor både tekniskt och grafiskt. Arbetet utfördes av företaget Tietokannat.fi. Webbprojektet förverkligades med hjälp av ett understöd beviljat av Förbundet för vetenskapspubliserings i Finland. Förnyandet av föreningens samt tidskriftens hemsidor möjliggör en effektiviserad medlemservice, genom bl.a. ibruktagandet av webblanketter för adressändringar samt prenumerationer och medlemsansökningar. Därtill effektiviserades föreningens och tidskriftens informationsspridning avsevärt. Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Maria Vainio-Kurtakko och Derek Fewster

Historiska Samfundet i Åbo 2008

Samfundets årsmöte hölls den 19 februari 2008. Närvarande var 6 personer. Följande styrelse valdes för år 2008: ordförande fil.dr Laura Hollsten, vice ordförande fil.dr Jan Svanberg, kassör fil.dr Ann-Catrin Östman samt styrelsemedlemmar fil.mag. Johanna Wassholm och fil.mag. Anna Sundelin. Fil. lic. Johan Nikula och fil.mag. Maren Jonasson valdes till revisorer. Fil.mag. Stefan Norrgård valdes till revisors suppleant. Samfundet hade vid utgången av år 2008 34 medlemmar samt en hedersmedlem.

Under år 2008 arrangerade samfundet följande tillställningar:

- 14.1 Fil.mag. Rolf Enander talade under rubriken ”Den heliga Birgitta spårlöst försvunnen. Hur idén att följa ett helgon i spåren blev till ett möte med historia och nutid i Europa”. Föreläsningen hade 27 åhörare.
- 17.3 Fil.mag. Aapo Roselius föreläste den 17.3.2008 under rubriken ”... dessa resliga, blonda, frimodiga, fornsvenskt talande öbor.’ – konstruktionen av estlandssvenskheten 1855–1944”. 17 personer deltog.
- 15.4 Historiska samfundet ordnade en exkursion till Forum Marinum med anledning av utställningen Finska kriget 1808–1809 till sjöss. 17 personer deltog i guidningen.
- 19.5 Historiska samfundet arrangerade i samarbete med Historieämnet vid Åbo Akademi samt Pohjola-Norden ett tvåspråkigt kvällsseminarium med rubriken Fundament och piedestal. Sveriges historia från Lützens dagar till olika länder med samma system. Seminariet hade 35 deltagare.
- 26.9 Historiska samfundet ordnade i samarbete med Historikerföreningen Kleio en exkursion till Sveaborg. Som guide fungerade fil.kand. Christian Jämsen. Exkursionen hade 23 deltagare.
- 6.10 Historiska samfundets medlemmar deltog i en guidad rundvandring på fängelseområdet på Kakolabacken i Åbo. 19 personer deltog i rundvandringen.
- 17.11 Fil.mag. Sofie Strandén gav en föreläsning under rubriken ”Veteraner och lottor berättar om möten med ryssen”. 20 personer åhörde föredraget.

Det gångna året har bjudit på både positivt och negativt. På minussidan noterar vi att Historiska samfundets medlemsantal har minskat kraftigt under år 2008. Det är dock glädjande att samfundets möten har varit så välbesökta.

Anna Sundelin

Rättelse

I fotnot 2 i Antti Rähäs uppsats ”Främmande men bekanta? Synen på ryskhet i Villmanstrand efter ofrederna på 1700-talet” (HTF 4/2008) hade det uppstått ett fel. Beräkningen av invånarantalet i Villmanstrand baserar sig på antal personer i mantalslängden, inte mantal. Redaktionen beklagar misstaget.

Medarbetare i detta nummer:

Johanna Aminoff-Winberg, fil.dr, riddarhusgenealog, Helsingfors; *Niklas Ammert*, fil.dr, universitetslektor, Höskolan i Kalmar; *Derek Fewster*, fil.dr, forskardoktor, Helsingfors universitet; *Peter Haldén*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Tuomas Hoppu*, fil.dr, forskare, Tammerfors universitet; *Aleksander Kan*, professor emeritus, Uppsala; *Ere Nokkala*, fil.mag., doktorand, European University Institute, Florens; *Kenneth Nyberg*, fil.dr, universitetslektor, Göteborgs universitet; *Anna Perälä*, pol.mag., teol.dr h.c., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Aapo Roselius*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Anna Sundelin*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Jaakko Tahkokallio*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Henrika Tandefelt*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Maria Vainio-Kurtakko*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Ville Walta*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Tuomas Hoppus recensioner (Jennica Thylin-Klaus), Ville Waltas recension (Joel Backström) och Jaakko Tahkokallios recension (Laura Mattsson).

Pämbild: *Svecia regnum* av Joan Blaeu (1662). Nationalbiblioteket, Helsingfors.